

Володимир СЕРГІЙЧУК

МОРСЬКІ ПОХОДИ ЗАПОРОЖЦІВ

ISBN 5—7707—2142—1

© Видавництво
МП "Фотовідеосервіс"
1992

Скільки горя народного треба було розля-
ти по українській землі, аби заговорило воно
словами думи-пісні:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А на ногах ланцюг б'ється...

Польсько-Литовська держава, до складу
якої входила тоді Україна, не спромоглася
організувати належну відсіч турецько-татар-
ським агресорам, і спустошливі набіги степо-
вої орди і далі плюндрують Київщину, Во-
линь, Поділля, Білорусію, Червону Русь...
і тоді український народ став творити власну
військову силу, яка взяла на себе місію обо-
роняти рідну землю. Такою силою з кінця
XV століття виступає наше славне козацт-
во — явище єдине в своєму роді в світовій
історії. Воно покликалося до життя саме по-
требою захисту батьківщини, а не з метою
грабежів торговельних шляхів, як це інколи
представляють окремі дослідники. І якщо ко-
заки пускалися в погоню за ордою аж до бе-
регів Чорного моря, то не тільки відібрати
загарбане хижаками-кочівниками, а в першу
чергу врятувати ясир. У багатьох випадках
це вдавалося, зокрема, коли ворога вдава-
лося наздогнати в степу. Так, 1540 року про-
славлений оборонець українського погранич-
чя барський староста Бернард Претвич двічі
вибирався успішно на татар. Перший раз
тоді, навесні, коли кількасот їх з Очакова та

Білгорода пустошили околиці Бара та Хмільника. Претвич переслідував їх аж до «березанських верхів», де визволив 50 полонених і захопив 1000 коней, у тому числі 450 турецьких.

Восени орда пішла на Литву, Претвич зі своїми «служебниками» стеріг її на бродях під Кременчуком (на Дністрі) і багато побив, а чимало в полон узяв. Очевидно, цих полонених невдовзі обміняли на православних бранців, бо на початку квітня 1541 року султан Сулейман I, повідомив з Константинополя Сигізмунда I, що він «доручив звільнити християн, підданих короля, взятих до неволі людністю Акерману (Білгород-Дністровський.— В. С.) в часі нападу на польські землі і відшкодувати збитки».

Наступного року Бернард Претвич знову кинувся в погоню за ордою. Ось як описує її відомий польський хронікер Мартин Бельський: «Бернард Претвич, староста барський, вартий пам'яті всіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і чемерисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю були на кораблях, везли їх у Кафу на продаж. Плакав, дивлячися на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас вирятувати, коли б міг».

Чи не з цього часу українське козацтво остаточно усвідомлює необхідність мати власну сильну флотилію, яка зможе впливати на розвиток подій на чорноморському узбережжі Криму і Туреччини. І розв'язати це завдання взяли на себе козаки, які мешкали на Дніпрі за порогами,— запорожці або низовці.

Там, серед верболазу і ситника, засновували вони табори-січі, чужим недоступні і важкі для відшукання. Там же схвалювалися ними рішення про морські походи, обирали отаманів та комплектували екіпажі чайок. На думку окремих дослідників, морський похід цілої флотилії чайок ніщо інше, як вихід у море запорозької піхоти, яка вози замінила на морські човни.

Запорозькі піхотинці були досконалими воїнами, як відомо. Під час походів надзвичайно дисципліновані, послухні старшим, відважні

і мужні, не здавалися вони легко противникам. Вміли вони організовувати табір, складений з возів, який, коли був у їхніх руках, важко було здобути. Вони були прекрасними стрільцями з ручної вогнепальної зброї та з луків, вміли також вести влучний вогонь з малих, розставлених на возах гармат.

Перебуваючи в постійній загрозі від ординських наїздів, у боротьбі з природою за існування, виростали вони в хоробрих звичайців.

До речі, при вступі до запорозького товариства, кожний новак мав проголосити ось таку клятву: «Хто хотів би за християнську віру потрапити на палю, хто хотів би бути четвертованим, колесованим, хто хотів би прийняти всілякі муки—вступай до наших лав. Не треба смерті боятися, вмирати всеодно один раз».

До морського походу запорожці готувалися дуже старанно. Його організація охоплювала такі етапи: вибори старшого—похідного отамана, визначення мети походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для будови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням та озброєнням.

За кілька тижнів до походу на Дніпрі на численних островах збирали матеріал для будови і оснащення чайок. Кожен загін-екіпаж у складі якого було 50—70 козаків, будував чайку для себе протягом кількох тижнів. Залежно від того, яким великим мав бути похід, від кількості його виставлялась флотилія величиною від кільканадцяти до 80—100 чайок. Таке швидке створення величезних флотилій можливе було завдяки досконалій організації. Кожен мав певні обов'язки, які повинен був якнайкраще виконати. Були серед козаків різні ремісники, в тому числі суднобудівники.

Для будівництва використовували липу, вербу, ситник, яких у районі Дніпра було вдосталь. Так, великі бори тягнулися правим берегом Дніпра, в районі порогів та на багатьох його островах.

Щодо самої чайки, то слід сказати, що був це великий морський човен, у якому могло вміститися від 50 до 70 чоловік,— з оснащенням

ням, озброєнням та провіантом. Головною його частиною, як свідчить французький інженер Боплан*, був кіль-човник довжиною близько 15 метрів, видовбаний з липового або вербового дна, поширюваний вгору. Від нього розбудовували корпус, прибиваючи дошки цвяхами, розширюючи і видовжуючи його із зростанням висоти, а човен забезпечували жердинами. Міцно спаяні дошки обводили колодою з липової кори і обливали їх смолою.

Потім ззовні на обох бортах колодою з липового лика і дикої вишні прив'язували снопи очерету. Снопи ці не дозволяли човну затонути навіть тоді, коли наповнився він водою. Охороняли вони також екіпаж від куль, які летіли низько, й водночас сповнювали роль буферів. Воду, яка вливалася до середини, виливали черпаками.

За гетьманування Івана Мазепи на один козацький човен, окрім дерева, витрачалось 13 пудів заліза, 2 бочки смоли, 200 аршин полотна, 20 сажнів лину, 3 пуди клоччя, 195 аршин різних шнурів для підв'язки очерету.

Довжина чайки сягала до 20 метрів, ширина — 4, осадка — 1,5 метра, а була вона еластичною і відзначалася великою морською бойовитістю. Однак з огляду на її довжину характерні були й труднощі при виконванні поворотів, зазначає уже згадуваний Боплан. Козаки зарадили цьому, прикріплюючи два веслові стерни, на носі і на кормі, обидва в симетрії чайки. Завдяки цьому човен став маневровим, і коли з'являлася потреба, не треба було виконувати важких поворотів, бо вистачало веслувати в протилежному напрямку, переходячи на керування другим стерновим веслом. Було це важливе під час боротьби на морі, при маневруванні в портах противника та плаванні на водах з навігаційними перешкодами. Окремі дослідники вважають, що подібне було з козацькими воями. Адже кожен запорозький віз у таборі мав два орчики — один спереду, а другий ззаду. Коли доводилось, скажімо, відступати, то запряга-

ли коней просто до другого орчика так, і не треба було розвертати воза.

Приводом у чайці служили весла по 10—15 на кожному борту та вітрило зі складною щоглою, використовуване при сприятливому вітрі. Англійський дипломат Ріо так описує козацьку чайку: «Їхні вітрильники — довгі й легкі, мають з кожного борту по 10 весел і по два чоловіки при кожному веслі. Ніс і кермо збудовані майже однаково: тому вони становлять кермо на носі, або на кормі, щоб не оберталися кораблем і, таким чином, виграють час.

...Кожна одиниця (чайка — В. С.), має по 50 добірних людей. Озброєні гарматами, а також шаблями, якими орудують дуже вправно.

...Козаки — це нація невибаглива, дуже працьовита і звикла жити тим, що трапляється. Вони дуже добре маневрують. І то з такою швидкістю, що ворог довідується про їхні напади тільки після наскоку». Виховані на Дніпрі та його притоках, козаки були знаменитими веслувальниками. Попервах гірше було на морі, адже не було ще тоді в запорожців відповідної морської підготовки. Тому, коли міцнів вітер і зростала хвиля, вітрило згортали і користувалися веслами. Але з досвідом запорожці стали, як ми знаємо, неперевершеними мореплавцями.

Слід зазначити, чайка — відкритий човен, без палуби, з лавами, які зміцнювали одночасно його конструкцію. Екіпаж, який будував собі сам човен, знав, природно, свою чайку досконало, що дуже допомагало під час морського походу. Крім цього, безпосередня участь у спорудженні згодом і полегшувала ремонт човна та лагодження при пошкодженні. Козаки дбали про нього та клопоталися завчасно про його консервування: від правильної експлуатації чайки залежала ефективність походу та життя його учасників.

Кожен козак, вирушаючи в морський похід, брав з собою, як правило, 2 рушніці або пістолі, 3 кілограми пороху, свинець і шаблю. Крім цього, чайка могла мати до 6 малих гармат-фальконетів з повним боекомплектom.

Вони, до речі, були в основному з турецьких кораблів. Крім цього, кожен з учасників походу збирав з собою додатково одяг для зміну, білизну і шапку. Брили також сухий провіант, бо не було змоги варити страву на вогні, та воду. Сухий провіант складався з товчених сухарів, сушеної риби, сушеного бараничого м'яса і саламахи (з борошна, переважно гречаного і пшона). Провіант і воду зберігали в довгих бочках, покладених на дно чайки. Брили також необхідне для мореплавства майно: компас, запасне вітрило, теслярське знаряддя, линви, черпаки, ліхтарі та інші предмети, потрібні під час тривалого перебування на морі.

Чайка мала велику бойову силу і в зазначений час на Чорному морі була вона досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Стала вона незамінною в боях біля берегів, на водах з численними мілинами, недоступними великим кораблям, і на ріках.

Треба вказати і на такий момент. Коли у XVIII ст. Росія вирішила створити Дніпровську флотилію, то фельдмаршал Мініх цікавився в запорожців, чи можуть їхні судна «с грузом и без груза через пороги весною пройти», оскільки намічалось це замовлення виконувати на Брянській верфі. Козаки дали відповідь, що «таковыя суда, а особливо дубы вешнею водою без груза чрез помянутые пороги проходить могут».

При цьому було ухвалено: виготовляти і Брянську судна на зразок козацьких чайок слід з урахуванням глибини Дніпра.

Запорозький човен був швидкий, для турецьких галер — невловимий, виявляв якості річкового птаха — чайки — звідси його назва. Просувалась вона тихо, а флотилія районах загрози йшла у згущенні, чайка біля чайки. Рікою пливли одна за одною. На човні похідного отамана розвіявся прапор командуючого.

Чайки, з огляду на умови перебування в них, могли виходити в море тільки в теплу погоду. Випливали переважно в червні або ранньою весною. З походу козаки повертали ся звичайно восени.

Усі очевидці зазначають, що служба на чайці була важкою. Її екіпаж був під сонцем, дощем, на вітрах, хвилях. Веслували переважно в три зміни, а складні обставини вимагали від екіпажу великого психічного та фізичного напруження. Розбурхане море викликало коливання, човен потопав і виривав у хвилях, а це викликало в членів екіпажу нудоту, брак апетиту, біль та запаморочення голови, послаблення уваги, спроможності спостерігати, пам'яті і думання, сонливість і збайдужіння, особливо у тих, хто не веслував, а сидів бездіяльно. Ці важкі морські обставини викликали також в'ялість, занепад сил і швидку втому, що чинило веслування неповноякісним. Зарадили цьому, частіше міняючи залоги веслувальників. А ось коли стояла добра погода, екіпаж чайки підданий був дії втомленої монотонії докільля: морської безмежності, постійно одних і тих же облич, шуму води і ритмічної праці весел. Крім цього, втомлювало обмеження до мінімуму руху, який людському організмові необхідний. Тому-то перед походом проводили суворий відбір, і козаків, неспроможних витримати службу на чайці, не брали. З метою привчити — при звичаювати до труднощів служби в морські походи брали щоразу певну кількість молодих людей, які вправлялися в козакування. У звиканні до мореплавства не останню роль відігравало плавання на Дніпрі і спроби долати пороги.

Морська боездатність чайок дозволяла козакам вести бойові дії на великій відстані від Дніпра, в будь-якій частині Чорного і Азовського морів. При цьому флотилія, група, як це ми побачимо далі, та окремі чайки мали значну самостійність. Своєрідність дій на цих морях, на яке поширювалось панування Туреччини, далеко від своїх берегів, вимагала від запорожців відваги, послідовності і витривалості, самостійності й активності, сміливості і розсудливості в рішеннях, здатності ризикувати, передбачливості і неперебільшеної обережності.

На чайці діяли колективно, тут, відзначають і сучасники, і дослідники, не могло бу-

та індивідуальності. Зусилля цілого екіпажу, і флотилії у виконанні бойового завдання спиралося на взаємозалежність, і козаки пермагали на морі саме завдяки колективним зусиллям. Оця колективність виникала з взаємного довір'я, пошани, приязні, фаховості, спільного досвіду і підтримки в боротьбі, а також з суворої дисципліни. Звідси й за кожен прояв неслухняності безумовно карали, а того, хто вживав алкоголь, наприклад, просто викидали за борт. Крім цього екіпажіві чайки притаманна була одностійність відносно здійснюваного завдання, взаємопорозуміння, звички гармонійного колективного ділення і високий рівень організованості.

Керування чайкою потребувало у старшого нею відчуття руху, вміння окреслювати відстань, швидкість та інших рис, які необхідні для командування на морі. Крім цього, підкреслюється в свідченнях очевидців, він мусив відзначатися добре розвинутою спостережливістю, увагою, пам'яттю, уявою, асоціативністю, вдумливістю і володіти мовою розпоряджень. Коли командуючий був слабким, нерішучим, тоді на його місце обирали іншого. Натомість з тим, котрий виявився богузом, поводитися безпощадно.

Звісно, кожен черговий морський похід збагачував знання про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші курси і небезпечні місця. Зростало знання про місцевість, атаку, на які передбачалося повести, про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкості сторони. Зростала також кількість організаторів, що в морських походах брали участь багато разів. Їхні імена часто згадуються в історичних документах — Шафран, Шило, Сулима...

Великим тактичним мистецтвом було введення флотилії чайок з Дніпра у море побіч турецької кріпості — Очакова, яка стояла в гирлі цієї ріки. Чайки йшли за течією ріки в строю, одна за одною. Попереду дві, як розвідка, потім чайка похідного отамана, а за нею — всі інші. Перед флотилією за течією річки, пущені козаками, плив-

ли великі дуби з гілляками або балки, обковані залізом, для проривання ланцюгів, які перегороджували гирло Дніпра. Виходили на Чорне море козаки такими трьома способами.

Уночі пущені за течією ріки балки проривали в кількох місцях ланцюги, які перегороджували Дніпро. Турки ж одразу відкривали в це місце вогонь з гармат, докладно не прицілюючись. Переконавшись після якогось часу, що на воді спокій, турки переставали стріляти. Тоді приховані в темряві чайки виходили крізь прорвані місця у відкрите море.

Більш трудомісткішим було переправлення чайок на валках суходолом від Дніпра на ріки, що стікали в Азовське море, застосовуючи оборону від татар, які могли налетіти на розгорнутий козацький стрій. Після виходу на Азовське море запорожці були безпечні та спокійно впливали з нього у Чорне море.

У третій спосіб — форсування гирла Дніпра збройною силою. Траплялося це тоді, коли козаків передчасно викривали, а турецький флот, що стояв під Очаковим, був слабкий.

Ще складнішим, ніж вихід у море, було повернення в Дніпро. Біля Очакова майже завжди чекала їх турецька флотилія. Крім цього, просуватися проти течії, перегородженої ланцюгами річки, було важко, а в звичаю козаків, крім усього, було повертатися до Запорожжя з усіма здобутим та з чайками. Зрозуміло: лише за сприятливих умов могли запорожці проходити безпечно саме цією дорогою. Переважно ж поверталися вони ось такими двома шляхами.

На 3—4 милі на захід від Очакова, в лимані, козаки виходили із чайок і тягли їх узбережжям. Потім вище Очакова перетягували їх у Дніпро і безпечно поверталися на Січ.

Азовським морем, з нього ріками до Дніпра, так, як під час переходу на Чорне море. Способом цим користувалися тоді, коли біля Очакова стояла міцна турецька флотилія, або коли з походу поверталася 20—25 чайок. При цьому способі козаки також організовували

оборону від татар, які намагалися відвоювати те, що було на чайках.

Треба зазначити: флотилії чайок, в основному ухилялися від боротьби з турецькими військовими кораблями. Як правило, вони атакували торговельні судна, щоб визволити галерних невольників та взяти товар, який повністю старалися доставити на Запорожжя.

Запорожці атакували окремі військові кораблі противника, а змушені до боротьби з турецьким угрупованням, приймали бій, і найчастіше виявлялись в ньому переможцями. Знали вони, що потрапити до турецького полону — це значить бути мученим і тортурованим, тому не здавались, воліли загинути в бою.

Згуртування турецьких галер було безпечним напоти швидких чайок, які перенались переважних ворожих сил, ухилялись від боротьби, відступали, особливо тоді, коли на човнах вже були трофеї походу.

У битві з військовими кораблями, які розпоряджались артилерією, козаки могли зазнати втрат, тому поводитись вони обережно й не вступали до боротьби, а для захисту чайок застосовували переваги власних човнів. Оскільки чайка з великою швидкістю виступала з води приблизно на 1 метр, ти далі, ніж на одну милю, помітити її було важко. А ось її екіпаж бачили, що противник може знищити чайки. Після розпізнання противника і прийняття рішення про атаку, екіпаж чайки вправно згортав вітрило та складав щоглу. Старший визначав напрямок атаки і маневрував так, щоб стосовно об'єкта атаки зайняти позицію під сонцем, аби не бути поміченим. За годину до заходу сонця чайки займали позицію на 1 милю від об'єкта атаки і, чекаючи ночі, стежили за ним, щоб не втратити його з поля зору. Близько опівночі за наказом отамана вони швидко наближались до турецьких і несподівано брали їх на абордаж. Під час бою козаки вели вогонь з рушниць та пістолів, боролись шаблями, ножами і навіть кулаками. Група козаків звільняла поручкованих до лав веслувальників-невільників, які приходили їм з підтримкою у подальшій

боротьбі з турками. Коли здобували корабель, турків ліквідували, звільняли полонених, брали вартісне майно і зброю, а корабель затоплювали.

Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж. Група чайок, маневруючи, примушувала атакований корабель розпорошувати артилерійський вогонь. У хвилини, коли пушкарі підготували гармати для наступних пострілів, чайки блискавично підходили до корабля. Оскільки кулі з гармат, розставлених на палубі високих галер, летіли вище чайок, не чинили їм шкоди, козаки вторгались на палубу і вступали в рукопашний бій.

Найлегшими і найуспішнішими були атаки козаків на багаті приморські турецькі міста, які вони налітали несподівано вночі або вдосвіта. До річч, від гирла Дніпра до узбережжя Туреччини шлях займав від 36 до 40 годин. Інколи влітали в порти, однак неподавали міста потайки робили висадку десанту організовували загони піхоти, які приступали до боротьби, а для захисту чайок залишали сторожу, переважно по двоє козаків біля кожного човна. На суші козаки не заходили, бо це було небезпечно. При вступі в місто, захоплені зненацька, турки не могли організувати опору. Майно, яке було забрати на чайки, знищували і залишали. Застукане вночі або вдосвіта турецьке населення не чинило опору. Козаки, не зазнавши втрат, поверталися на човни з задоволенням. Бувало, атакували вони і османські гарнізони, коли ті були менш сильними і могли б не допустити здобуття турецького міста. Тоді, провівши розвідку об'єкта атаки, приховано підходили під стіни фортеці та вторгались в неї. Турецьких воїнів у полон не брали. Знищували військові об'єкти, запорожці входили в місто.

Походи запорозьких флотилій чайок організовувались часто. Перші походи, як правило, обмежувались до гирла Дніпра, в основному до околиць Очакова...

Тринадцятого жовтня 1545 року, скажімо, вісімсот козаків під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкаса підпливали вночі на тридцяти двох чайках під Очаків. Вони здобули замок, убивши п'ятьох і поранивши чотирьох чоловіків з турецької залоги, тридцять два було взято в полон. З числа останніх двадцять осіб заплатили за себе викуп на суму 40.600 аспр. і козакам дісталось їхнього майна на суму 19.000 аспрів. Крім того, козаки мали ще 36.000 аспр окуп за тридцять інших підданих; на Україну також відігнали 97 коней. Усього турецький султан підрахував шкоду на суму 97.000 аспр.

Подібні походи відбуваються і в наступні роки. Зокрема, в 1552-му кримський хан скаржився в зв'язку з цим польському королю: «Козаки ваші, Дніпром водою підійшовши під замок його милості цесаря турецького, під Очаків, корабель із людьми взяли». А вже після того, з приходом на дніпровські острови князя Дмитра Івановича Вишневецького, організоване ним Військо Запорозьке починає регулярно вибиратися на море. Хроніка знає про них морських походів запорожців (на матеріалах вітчизняних і зарубіжних дослідників з середини XVI століття виглядає так.

1556. Документами зафіксовано перший спільний похід українців і росіян (тоді їх називали москвинами) проти ординських завізників. Триста запорозьких козаків разом із загоном московського дядя Ржевського спустилися в червні в пониззя Дніпра й опанували околиці татарської фортеці Іслам-Кирмен. Потім вони підійшли до Очакова й атакували тамтешню фортецю.

У відписках дядя Ржевського до Москви основна заслуга в цьому поході приписується йому. В той же час турецькі й татарські документи головним винуватцем розбору Очакова називають не Ржевського, а Дмитра Вишневецького. Турецький султан, наприклад, повідомляє, що на Очаків 29 червня напали загін Вишневецького, який нараховував 100 кінних і запорожців, на 18 чайках, що підпливли Дніпром».

А кримський хан, поставивши до відома польського короля, що «князь Дмитро... його милості цесаря турецького замку Очаківському шкоду немалую учинив», погрожував: «Коли б то латвей стало того слугу вашого князя Дмитрія до рук своїх дістати».

Повертаючись з-під Очакова, українсько-російський загін був атакований татарами на Дніпрі. За словами дядя Ржевського, «под Ислам-Кирмен пришел калга крымский, а с ним весь Крым — 6 дней бились в пищалях на острове».

Потім, відігнавши вночі татарські кінські табунні, переправили їх на острів, після чого по «литовській стороні» (правий берег Дніпра — В. С.) пішли вверх.

На цьому бойові дії на Дніпрі не припинилися. Посол російського царя Федір Загряжський повідомляв у грудні 1556 р. до Москви: «Сие осени о Покрове Вишневецкий князь Дмитрий взял Ислам-Кирмен и людей побил и пушки вывез к себе на Днепр во свой город».

Слід нагадати, що саме після цього першого спільного походу під Очаків організатор дніпровської вольниці на Хортиці князь Дмитро Вишневецький відправляє своїх послів до Івана Грозного, «чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал и на Днепре на Кортицком острову город поставил против Конских вод».

1557. Кримський хан Довлей-Гірей тримав 24 дні в облозі Запорозьку Січ на Хортиці. Однак Вишневецький, як повідомляв у Москві козак Дениса Малого, «отбилс я и побил у царя (хана — В. С.) многих людей лутчих, и пошел царь от него с великим соромом».

З початком весни Вишневецький з своїми козаками продовжує непокоїти турецькі фортеці в Північному Причорномор'ї, зокрема біля Акерману (Білгород-Дністровського — В. С.). До речі, в черговій скарзі султана до короля, йдеться про те, що «всього злого і потрства причиною є князь Дмитраш». Сулейман і мріє про одне: «біля порога Порту того лотра, якимось способом до рук діставати, скарати».

1558. Запорожці, скориставшись відсутністю хана, котрий пішов на землі Московської держави, на чолі з отаманами Васьюкою Рожном та Рихликом напали на кримські володіння. Неподалік Перекопу їм удалося відігнати п'ятнадцятитисячний табун коней.

Французький дослідник Ш. Лемарсьє-Келькеже, котрий працював у турецьких архівах, вважає, що опустошувало околиці Перекопу військо Вишневецького, яке прибуло цілою флотилією. Очевидно, так воно і було, про що свідчить і детальна відписка самого Вишневецького Івану Грозному: «приходил к Перекопи и сторожей побил за шесть верст от Перекопи, а люди ему встречу крымские не бывал ни один человек... и пришел на Хортинский остров, дал Бог, со всеми людьми здорово и тут дождался Діака Ржевского с суды и встретил Діака выше порогов и кош з запаси оставил Діака выше порогов на Монастырском острове, а детей боярских перебрал, которые потомилися отпустил ко царю и государю с Ондреем Лашитуким, а у себя оставил немногих людей, детей боярских да казаков и стрельцов, а сам пошел летовать в Ислам-Кирмен: и приходит на крымского улусы за Перекоп и под Козлец (Євпаторію — В. С.) хочет, сколько ему милостивый Бог поможет».

1559. Півтори тисячі українських козаків на чолі з Недригалом спільно з «многими людьми московскими зодиночившись», спустившись навесні у пониззя Дніпра, «великие шкоды починили» татарським і турецьким володінням. Кримський хан вимагав від польського короля «того шкодника Недригала який був старшим, «сесьмо горлом скарати.»

У лютому Іван Грозний відправив Дмитра Вишневецького на Донець, звелівши йому в готовити човни і наступати на кримські улуси біля Азова і Керчі. В квітні відбулися перші сутички Вишневецького з ордою на Айдарі. Тоді ж «шел Мишка Черкашенин (отаман запорожців В. С.), ко князю Дмитрею и побил крымцов вверх Донца Северского четырех языков крымских ко государю послас».

Останнє повідомлення з Никонівського літопису засвідчує, на наш погляд, про те, що запорожцям відводилася особлива роль у походах на морські фортеці противника, для чого загін Черкашеніна направлявся на Дон, мабуть, на прохання Вишневецького. І вже у травні Вишневецький здійснив напад на Азов, військовий форпост Оттоманської імперії в причорноморських степах. Тривога в турецькій столиці була великою, оскільки крім усього, будь-яка загроза Азову негайно відбивалася на продовольчому становищі Константинополя — саме через азовський порт надходили до Порти різні продукти з нижнього Дону.

Правда, Вишневецькому не вдалося оволодіти Азовом, і він змушений був відступити від його стін, після чого флотилія пересікла Азовське море і з'явилася під Керчю. Атака тут також була відбита оттоманською ескадрою.

Тоді ж восени отаман запорожців Гаврило Сліпецький, котрого російський воєначальник Данило Адашев залишав замість себе в пониззі Дніпра, організував похід на Крим. Прибувши в грудні до Москви, козаки розповіли, що «убили семь мурз и поймали многие улусы».

1560. У липні українці, козаки з Дону (там були запорожці), і черкеси племені Жане на чолі з Дмитром Вишневецьким, спустившись Доном, почали штурмувати Азов, але в зв'язку з прибуттям турецької ескадри (7 військових кораблів) не мали успіху. Спроба Вишневецького форсувати Таманську протоку і, проникнувши в Крим, атакувати Кафу, (Феодосію), також закінчилася невдало: інша османська флотилія вже чекала на переправі і зуміла відбити цей наступ.

Французький дослідник Ш. Лемарсьє-Келькеже вважає, що турецькі власті були попереджені про ці акції Вишневецького московськими купцями. Це видно з тексту листа бей Кафи султанському дивану: вони, мовляв, «хотіли попередити оттоманські власті про намір Дмитрашки здійснити набіг на Азов». Тим самим московський уряд прагнув продемонст-

рувати могутньому південному сусідові свою добру волю. Він відмовлявся від «Дмитрашки», за якого «не хотів нести відповідальність». Ш. Лемерсьє-Келькеже висуває іншу версію: повідомлення про наміри Дмитра Вишневецького могли бути добуті шпигунами, посланими кримським ханом в черкеські землі».

Бею Кафи Сінану турецький диван видав суму в 30 тисяч акчей за «гідні послуги, надані під час захисту Азова від руських під проводом Дмитрашки».

1561. На початку року французький посол в Константинополі доносив: козаки спільно з черкесами спустилися Доном повз Тани (Азова), оволоділи кількома фортецями на узбережжі й досягли Кафи. В зв'язку з цим 12 санджакам поблизу Трапезунда наказано відновити становище.

У донесеннях цього дипломата з турецької столиці в лютому й березні повідомлялось: 20 галер готові відправитися в Чорне море для захисту татар і Кафи та Азова, очікуються дії «капітана Дмитрашки» з черкасами в бік Мегрелії. В серпні посол повідомляв, що османський флот змушений був повернутися, оскільки турки зазнали втрат при спробі висадитися в невідомому місці.

1562. Під цим роком дійшла звістка про похід на Очаків хортицьких (запорозьких) козаків на чолі з Миколаєм та черкаських очолюваних Кобелею, «з стрельцями с п'ятьмастами чоловіків». Хан скаржився, що «підданам його милості цесаря турецького багато шкоди вчинили», зокрема забрали людей татар, тобто полонених з українських земель.

У грамоті польського короля до кримського хана, перехопленій на Дніпрі російським воеводою Данилом Адашевим, зазначалось, що, крім того, українськими козаками, як разом з князем Вишневецьким перейшли на службу Москви, захоплене й турецьке судно на якому перевозили коні.

1563. До Порти надійшла звістка, що запорожці знову напали на околиці Очакова, забрали багато худоби.

1568. У вересні хан повідомив, що «теп

рішнього часу козаки українці, вийшовши з Дніпра, п'ять тисяч овець і тисячу коней і двадцять чоловік узяли».

1570. П'ять тисяч запорожців прибуло на Дон. Вони засновують тут Черкаськ, що згодом стане столицею Донського козацтва.

Кримський хан Довлет-Гірей повідомив султана, що козаки, скориставшись походом татар під Астрахань, напали на ординські володіння в Причорномор'ї, забравши з собою велику кількість жінок і дітей. У Черкасах, Києві, Брацлаві і Каневі на той час перебувало понад тисячу їх. Вони, звичайно, мали бути обміняні на християнських дітей і жінок.

1574. Донські і запорожські козаки напали на Азов. Цього ж року відбувся похід українських козаків і під Акерман.

1575. У відповідь на грабіжницький набіг татарської орди запорожці на чолі з гетьманом Богданом Ружинським здійснили морський похід на Крим, де висаджувалися біля Гьозлева (Євпаторії) і Кафи.

Затим на чайках козаки пересікли Чорне море і несподівано для турків почали штурмувати Трапезунд і Синоп.

Успішним діям запорожців тоді сприяла допомога московського уряду, котрий за рік перед цим надіслав дніпровській вольниці гроші, селітру й зброю. В Бахчисараї знали, що Іван Грозний «грамоты днепровским наказам писал не по однажды».

1576. Спільно з російськими ратниками на чолі з А. Верьовкіним запорожці оволоділи татарською фортецею Іслам-Кермен. У книгах Литовської Метрики зберігся запис розповіді кримських послів на Торунському сеймі: козаки «около Ислам-города попалили, попустошили в одну вежу збили... и первой шестьсот козаков забравшись о полночи вбегли в замок, и там люди наши их на голову побии. Видели есмы, или с того краю нам пожитку нема, одно от казаков ваших завеще великие шкоды и утиски... мы с того замку для казаков ваших мусели есмы тот замок опустити». Орда, яка в цей час вибралась

у землі Московської держави, змушена була негайно повернутися назад.

Дещо згодом козацькі чайки з'являються в гирлі Дунаю. Взявши Кілію, вони просуваються на південь уздовж західного узбережжя Чорного моря. В тому часі маємо свідчення про відвідання запорожцями Сілістрії та Варни.

Запорожці за свідченням історика А. Висковатова, того ж року висаджувалися біля Козлева і Кафи, громили тут татар, а потім ходили на протилежний берег Чорного моря до Трапезунда і Синопа.

Детальніше про це розповідається в рукописі «Гетьманщина», що зберігається в Центральному науковій бібліотеці АН України: «Федір Богданко послав Нечая з 5000 в море, щоб виручити полонених — загатити Козлов і Кафу, щоб там не випускали полонених, а сам відправився суходолом. У степу між Кучугурами і Дарієвим мостом на нього напали всі орди татарські під проводом Довлей-Гірея, але Богданко, маючи гармати на флангах, через годину відігнав їх геть.

Татари розташувалися спереду і ззаду Дарієвого моста, але Богданко задніх затримав гарматами, а передніх відрізав і перебив на їхніх очах. Татари старалися хоч не пустити його в Крим і на всіх воротах розставили гармати і сторожу, але Богданко переправив вночі частину кінноти вброд і вплав через Сиваш і вона, напавши на перші ворота, вбила їх і впустила козаків. Козаки негайно взяли з бою Перекоп і все перетворили в прах і попіл. Потім пішли до Кафи, обложеної моря запорожцями, вирізали всіх татар, звільнили 500 полонених. Потім пішли до Бахчисарай і Козлов, але над річкою Салгир зустріли їх посли від хана з великими дарами, повернули йому всіх полонених християн, які в них, дали 15 мурз (супровід) і Богданко з торжеством повернувся додому. А Нечай по дорозі заїхав у Синоп, Трапезунд і відтіля також визволив кілька сот полонених новіріців.

Та ледве вони повернулися додому, як цар наказав їм, зробити набіг на віддалі

землі турецькі, щоб відволікти турків, котрі напали в цей час на дунайських слов'ян.

Богданко знову пустив Нечая з 3000 козаків у море, а сам пішов суходутно. Він пройшов спокійно кримські степи, погостював у донських козаків, пройшов мирно землі черкесів, потім уздовж берега разом з Нечаєм почав громити і палити землі горців, підлеглих туркам»...

1587. Відбувся «похід на широке море», під Козлов. Запорожці ходили туди під командуванням отамана Захара Кулаги, під Азов і Акерман.

1588. Група здапорожців під проводом отамана Матвія Федоровича, відділившись «от собратий своих в знатном числе», пішла на Дон.

Зупинившись на берегах Сіверського Дінця на дорозі Ливонській, якою проїжджали посли в Крим і в Москву, вони громили їх тут. Це змусило московського царя звернутися до Матвія Федоровича з проханням пропускати посольства, обіцяючи йому «государеву милость и жалование».

1589. У повідомленні російського гінця до Криму Петра Зінов'єва зазначалося, що «литовские люди круг Белогорода все посады пожгли. Да Черкасы же литовские воевали сее весны в Азове посад, на посаде Черкасы всяких людей человек с 300».

Очевидно, це були запорожці, котрих очолював отаман Матвій Федорович.

1592. За дорученням царя російський посол у Константинополі Г. Нащокін заявляв: «А по Дону были литовские Черкасы многие и сложася с нашими изменниками с Донскими казаками, которые от нас бегают, жили на Дону и потому нашему посланнику и Дону проехать нельзя».

1593. У зв'язку з тим, що кримські татари збиралися на окраїни Московської держави, запорожцям і донцям надійшов такий наказ з столиці: «А царь будет и царевичи и азовские люди пойдут на наши украинцы, и вы б конные под них на перевозки и на шляхи, на Донец на Северской, и над ними нашим делом промышляти, а где сойдется на Донце

с нашими людьми с путивльскими и запорожскими Черкасы, которые из Днепра придут по нашему указу (підкреслення моє.— В. С.), под царя на Донец, а велено Черкасам запорожским Гетману Христову Косинскому и всем атаманом и черкасам быти на Дону на шляхах и за царем итти, и нашим украинам помогати».

1594. Дізнавшись, що татари весною пішли по ясир на окраїни московської держави, козаки зустріли їх на зворотньому шляху і відбили 600 полонених.

Посол австрійського імператора на Запорожжя Еріх Лясота повідомляє, що тоді на море виходило 1300 козаків на чолі з гетьманом Богданом Микошинським.

1595. Під цією датою зафіксована поява біля турецької фортеці Синоп козацьких підводних чайок, за допомогою яких запорожцям вдалося зненацька захопити місто.

Згодом французькому філософу Урн'є очевидці розповідали в Константинополі про козаків-підводників: «Вони з'являлися несподівано, піднімалися просто з дна моря і наводили жах на варту і всіх берегових жителів».

1598. Запорожці нападали на Кілію, Білгород, Тагиню, Сілістрію.

А загін на чолі з осавулом Федором Полоусом здобув якесь турецьке місто.

1602. На тридцяти чайках і кількох галерах, відбитих у турків, запорожці мали великий бій з османською ескадрою біля Кілії. Захопивши ще одну галеру в турків і кілька купецьких суден, козаки ввійшли в Дністровський лиман, де напали на корабель турецького воєначальника Гасан-аги. Потім направились до Білгорода і захопили вороже судно, що йшло з Кафи.

Після цього, діждавшись попутного вітру, козацька флотилія рушила до гирла Дніпра.

1603. Запорожці здійснили похід у Крим. Потім їхні чайки з'являються біля Ізмаїла.

1606. Улітку дніпровські козаки кілька разів піднімалися на турецькі міста чорноморського узбережжя, зокрема на Кілію і Білгород. Їм пощастило захопити серед моря де-

сять турецьких галер з людьми, запасами і тваринами.

Однак найпам'ятнішою подією того року залишалося взяття Варни, чому присвячено відому народну пісню:

Була Варна здавна славна.

Славніші козаченьки,

Що тої Варни дістали

І в ній турків забрали.

Тогочасні хроніки повідомляють, що козаки мали влітку трофеї — більш як на 180 тисяч злотих.

Після цього кошовий Петро Сагайдачний повів козацьку флотилію в Крим, де було взято штурмом сильно укріплену фортецю Кафу.

1607. У березні сильний турецький флот вийшов у Чорне море, щоб протистояти козакам. Однак під Очаковим запорожці на чолі з Петром Сагайдачним розігнали десять турецьких сторожових кораблів. Після того численні козацькі загони з'являються в Добруджі.

1608. У жовтні козаки «дивною хитрістю» здобули Перекоп. Причиною цього виступу була непогамована похвальба кримського хана Салятмет-Гірея, який запрягся, що одразу по своєму вступленні на престол непокоїтиме Польщу щороку й посылатиме турецькому цісареві велику силу полонених до вєслування. Коли запорожці довідалися про цю безсоромну й необережну погрозу, зазначав академік Михайло Вознюк, то стали пильно слідкувати за новим тираном. Коли стало відомо, що він відбиратиме присягу в Козлові, постановили піднятися «унаслідок щастя, що не опускало їх протягом кількох літ».

Три тисячі низовців сіли на чайки й вирушили в Чорне море. Однак саме в цей час розгулялася буря і козацька флотилія внаслідок цього розсіялася аж до берегів Азії: лише через два тижні, коли море заспокоїлося, запорожці зібралися на острові Тендрі. Зміркувавши, що хана в Козлові вже, очевидно, немає, вирішили «кинути все з голови прожиття, а думати тільки про перемогу», і попливли в напрямку Перекопу. Михайло Най-

манович, котрий очолював похід, нагадав при цьому побратимам про хоробрість, геройські діла і славу, що над неї нічого солодшого немає.

До речі, щодо самого Наймановича, зазначається в тогочасному діаріуші, то його «можна порівняти не тільки з найхоробрішими мужами, але напевно з найдавнішими героями. Протягом п'яти років, хоч не рік за роком, підносив він побіди в безупинних, дуже завзятих битвах. Щастя товаришувало йому».

Висадившись вночі на берег, запорожці, залишивши біля чайок сторожу і, наскільки можна надійно приховавши при собі бубни і прапори, рушають на Перекоп — саме тоді, коли тільки-но показалася вранішня зоря. Оглянувши непомітно укріплення, ухвалили, яким чином йти на штурм. А вже тоді стають у левові ряди, піднімають військові прапори, розвивають корогви, б'ють у бубни, грають у сурелі і нагло валять на місто».

Гарнізон Перекопу виставляє 1400 яничарів, котрі виходять перед мурами фортеці, викочуючи гармати. Козаки спершу стріляють ощадливо, а потім випускають хмару куль і по п'ятах відступаючих вони підходять до міста. Захопивши ворожі гармати, пробивають укріплення і вриваються у Перекоп.

Одним з найважливіших результатів взяття цієї кримської фортеці було визволення значної кількості християн.

1609. Запорожці на шістнадцяти чайках ввійшли в гирло Дунаю, захопили й спустошили населені пункти на його берегах — Кілію та Ізмаїл. Потім підійшли до Білгород-який також капітулював перед козацькою флотилією.

Інший козацький морський десант у цей час висадився в Кафі і захопив місто.

1612. У складі шістдесяти чайок козацька флотилія здійснила вдалі походи на ворожі укріплення — Гьозлів, Бабадаг, Варну і Мамбурій.

Восени запорожці спільно з донцями знову побували під Гьозлевым, де успішно грмили татар.

1613. Низовці два рази вирушали на Чорне

морі. Обидва походи, зокрема на чорноморські міста Криму, закінчилися успішно. Турецька ескадра, що за наказом султана підійшла до гирла Дніпра з метою перепинити повернення запорожців на Січ, несподівано була атакована козацькими чайками вночі. Це було туркам як грім серед ясного неба, і до рук сміливців перейшло шість військових галер.

1614. Весняний похід на Чорне море виявився невдалим — шторм розкидав козацькі чайки в різні боки. Частина з них затонула, інші викинуло на анатолійський берег Туреччини, де запорожцям довелося прийняти нерівний бій. Там їх побито або ж забрано в неволю. В народній пам'яті збереглася дума про бурю на Чорному морі, що передає цю подію:

А по Чорному морю супротивна хвиля
встає,
судна козацькі на три часті розбиває:
одну часть взято — в землю Агарську
занесено,
другу часть гирло Дунайське пожерло,
а третя де ся має — в Чорному морі
потопав.

Це нещастя, зазначає М. Грушевський, аж ніяк не ослабило козацької енергії. І наприкінці липня запорожці ризикнули на відчайдушний похід сорокама чайками навпростець через Чорне море під Трапезунд. Маючи відвіткачів з турецьких галер докладні відомості про укріплення на всьому чорноморському узбережжі Туреччини, вони зненацька налетіли на навколишні міста і села, що жили тут безпечно, не маючи нізвідки страху, «бо ні від кого іншого досі, ані від козаків не було тут тривоги й небезпечності відколи турки опанували Малу Азію».

Потім, оповідає турецький історик Наїма, «напали на кріпость Синоп, положену на березі анатолійському і з огляду на її розкішні околиці звісні під назвою «місто коханців» здобувши тутешній старинний замок, вирізали валогу, пограбували і спустошили доми мусульманські...» При цьому було знищено турецький арсенал, попалено все, що було

там — великі кораблі, галіони, і галери на 40 мільйонів акчей.

Скориставшись розгубленістю тамтешніх властей, котрі не зуміли організувати збройної оборони, козаки встигли забрати свою здобич на чайки, й пуститися в зворотний шлях.

Турецький султан, котрому доповіли про набіг запорожців, у гніві наказав повісити великого візира Наух-пашу, а бейлербею Румелі Ахмет-паші доручалося перейняти козацьку флотилію в гирлі Дніпра. Для посилення цієї експедиції з Білгорода в Очаків перекинули гармати й 4 тисячі яничар, а з Константинополя — ескадру Алі-паші.

Запорожці, розвідавши про такий поворот, розділилися надвоє. Одна частина пішла на них через дніпровське гирло, а друга — суходолом на схід від Очакова. В сутичках до рук противника потрапило 20 козаків, котрих султан видав скаржникам з Трапезунда.

Восени того ж року запорожці і донці, повертаючись на 60 човнах з морського походу на Дон, неподалік Азова вступили в бій з ескадрою османського воєначальника Ібрагім-паші. Йому вдалося захопити в полон 40 козаків, про що великий візир Порти повідомляв польського короля.

1615. На 80 чайках козаки підійшли до Константинополя, гарнізон якого тоді нараховував 24 тисячі яничар і 6 тисяч сіпахів.

Висадившись на берег між столичними портами Мізевною і Архіокою, спалили їх. Страшенно розгніваний султан розпорядився наздогнати запорожців, котрі благоплучно відпливли назад. Вони змушені прийняти бій біля гирла Дунаю, взяли на абордаж кілька турецьких галер і привели їх до Очакова, де спалили на очах турецького гарнізону.

Поранений командуючий турецькою флотилією був узятий й до полону. Давав він за себе викуп у 30 тисяч, але помер, не дочекавшись волі.

Водночас чотири тисячі запорожців готувалися виступити на Дон, де за попередньою домовленістю з донцями мали атакувати Азов.

Пізньої осені донці прислали на Січ коза-

ків Дружинку Трубнікова та Іванка Слепова з пропозицією підтримувати мирні відносини, спільно стояти проти ворогів. Відповідаючи бойовим побратимам, запорожці запевнили їх, що «им однолично сее весны приходити к Азову имати Азова».

1616. На виході з Дніпра в Чорне море 2 тисячі запорожців на чолі з Петром Сагайдачним прийняли навесні бій з 14-тисячною турецькою ескадрою під командуванням Алі-паші. Сам він ледве втік, а до рук козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден. Затим Сагайдачний повів своє військо до Кафи, спаливши яку, визволив велику кількість українських бранців, що були підготовлені для продажу.

У штурмі Кафи брали участь і 700 донців.

Восени низовці спорядили похід під Самеун, що на турецькому узбережжі. Однак вітри занесли чайки до Мінеру, де потопили в порту 26 галер. Там 2000 козаків вийшли на берег і, несподівано підійшовши з суші в тил Трапезунду, здобули його. Турецька ескадра в складі 6 великих галер і багатьох менших кораблів під командуванням адмірала Ціколі-паші спробувала розбити козаків. Однак вони сміливо вступили в бій і виграли його, потопивши крім того ще й 3 турецьких військових судна.

Довідавшись, що в Дніпровському лимані на них очікує ескадра Ібрагім-паші, козаки повернули на анатолійське узбережжя Туреччини. Знову взяли темної ночі Синоп, потім просунулися вздовж берега аж до Босфору. Великого візиря Насир-пашу султан наказав покарати смертю за те, що той приховав від нього повідомлення про цей похід запорожців.

Вони ж від Константинополя взяли курс на Азовське море, піднялися річкою Молочною, після чого підтягли чайки в Конку.

Ібрагім-паша, не дочекавшись повороту козацької експедиції, вшатував уверх по Дніпру похід до Січі. Заставши її порожньою, захопив там кілька гармат і кільканадцять човнів.

1617. Обраний замість Петра Сагайдачного

старшим Війська Запорозького Дмитро Барабаш повів козаків до столиці Перти, де вони «заблмали своїми похідними вогнями у віках самого сералю». Здобувши в морі перемогу над оттоманською флотилією, нагнали на правителів Порти такого жаху, що ті стали погрожувати війною Польщі. Король змушений був прийти на договір з Туреччиною, перший пункт якого гласив: «Розбійники козаки не повинні виходити з Дніпра на море, в краях цісарських (султанських.— В. С.) ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути знищені, аби більше ані від нас (поляків.— В. С.), ані від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарському флоту більше не було потреби виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і зобов'язуємося козаків та їх край приборкати і покарати».

До підписання польським королем такої угоди спонукало й те, що за дорученням російського царя його посол переконував турецького пашу: «... и те воры Донские казаки по совету с Днепровскими с запорожскими черкас по повеленью польского Жигимонта короля ходили на море турского Ахмет-салтана величества корабли погромили, людей побили, и животы и товар разграбили, и его пашу взяли».

1619. Не підкоряючись наказові польського уряду, який рік назад під загрозою припинення виплати жалування вимагав попалити човни і дати клятву лицарським словом обличити походи на Туреччину, запорожці навесні вийшли на Чорне море на багатьох чайках. Зокрема, побували біля важливої турецької фортеці Тягині.

1620. Уже наприкінці зими козаки були готовими вийти в море на 300 чайках, про що доносили польському королю. І з початком весни вони справді піднімаються в небачену досі експедицію на турецьке узбережжя. Про неї довідуємося з депеш французького посла в Порті де Сезі до короля Людовика XIII.

9 серпня козаки з'являються щоразу поблизу в Чорному морі і, незважаючи на свої слабкі сили, захоплюють нечувану здобич. Во-

ни користуються такою славою, що потрібні удари кийками, аби змусити турецьких воїнів виступити проти них на кількох галерах, які великий правитель споряджає туди з великим трудом.

25 серпня козаки на 150 конах спустошують усе узбережжя Чорного моря, пограбували й повністю спалили Варну...

1621. Навесні відбувся спільний похід 1300 донців і 400 запорожців «за Чорне море» на місто Різу. Цього разу козаки зазнали великих втрат під час штурму турецьких укріплень, а також під час битви з 27 османськими галерами, які їх переслідували. Російський посланник на Дон Семен Апхутін повідомляв до Москви, що на 8 стругах повернулися з походу менше 300 донців і 30 запорожців.

Але вже другий вихід на море в червні — липні був успішнішим. Уже згаданий француз де Сезі повідомляв із столиці Блискової Порти: «Страх, що охопив жителів цього міста, був таким великим, що неможливо описати. 16 човнів з козаками в ці дні досягли колон Помпеї біля входу в канал в Чорне море, щоб захопити карамусан. Вони спалили і розорили села. Жах охопив населення, і жителі Пери і Касомбаша кинулися рятувати своє майно до арсеналу, що поставило в складне становище Гаймакана, Бостанжі і Баші (турецькі урядовці.— В. С.). Великий правитель і його рада залишили таку малу охорону в місті, що без трьох галер, які там перебували, не було б ніякої можливості захопити вхід у канал, хоч Гаймакан і Бостанжі день і ніч докладали всіх зусиль, аби озброїти кілька фрегатів і ловили на вулицях людей, котрі ніколи не збиралися воювати.

Що стосується зброї, то її взяли з с, ден християн, які були в порту, оскільки охорона не мала в запасі жодного мушкета.

Зрештою після двох днів нерозберихи ці три галери і 40 фрегатів та човнів вийшли з каналу в море на пошуки козаків, які в той час грабували село, але не посміли ні наблизитися, ні зійтися з тими 16 козацькими чорнами, хоч половина їхніх людей усе ще перебувала на березі.

Під покровом ночі три галери із залишками війська повернулися в гирло каналу до замку, який тут називають баштами Чорного моря, на сором Баші, на якого покладалося виконання цього завдання.

Гаймакан і Бостанжі повідомили великого правителя про його (Баші.— В. С.), боягузство з тим, щоб він був покараний.

Дізнавшись про дії козаків на морі, турецький адмірал Халіль-паша, що стояв зі своєю ескадрою в Кілії, вирішив їх переслідувати. Козаки прийняли цей виклик, заманили турків на мілководдя, розгромили їх, потопивши 20 кораблів.

У битві, яка відбулася згодом неподалік гирла Дунаю, турки втратили ще 20 кораблів. За словами де Сезі, в той же час вони захопили 16 чи 17 козацьких човнів, які так захищалися, то турки втратили стільки ж, скільки й виграли.

Захоплених у полон козаків жорстоко карали: частину роздавили слонами, других, прив'язавши до галер, розірвали на частини, гріть закопали живими, а близько 40 чоловік, посадивши в човни, посеред Дунаю, облили смолою й спалили.

Восени під час бойових операцій під Хотиним між Туреччиною і Польщею на Чорному морі одночасно діяло близько 10 тисяч запорожців, котрі, за словами літописця Величка. «12 суден з гарматами турецькими розбили і потопили... і самому Цариграду превелике сум'яття і жах учинили, звідусіль порохом оружейним окуривши».

1622. Незважаючи на прийняту в 1621 році Польщею умову під час підписання миру з Туреччиною після Хотинської війни про знищення чайок і заборону козакам виходити в море, з настанням сприятливої погоди 300 запорожців вирушили на підмогу 1500 донцям, котрі «после светлого воскресенья о Николине дни» піднялися проти турків.

Тоді ж «к ним навстречу для обереганья ходили черкасы ж в пяти стругах, а в струге во всяком человек по 30». У травні 1622 р. ці запорозькі чайки захопили турецький корабель.

Про тогорічні походи козаків на море де Сезі писав до Парижа так: «1 травня. Великий візир, будучи дуже зайнятим, пропустив козаків і рижоволосих (донців.— В. С.), котрі прибули до цих місць на Чорному морі і захопили кілька кораблів.

Це привело великого правителя у такий гнів, що він грозив відрубати голову великому візирю і великому казначею по імені Тефедар, якщо вони завтра же не відправлять галери в Чорне море.

12 червня. Козаки з'явилися в 15 льє (60 км.— В. С.), звідси на 30 човнах, щоб захопити місто Кадрія, розташоване в 6 льє від Чорного моря в Натолії. Захопили в Карамусалі понад тисячу полонених».

18 вересня. Поява 4 козацьких човнів викликала більшу розгубленість, ніж якби з'явилася чума — так вони бояться козаків...»

1623. З ранньої весни на Дунаї та на берегах Чорного моря турки готувалися до зустрічі з козаками. Вони з'являються влітку на 300 чайках на узбережжі Порти. Біля Трапезунда попалили передмістя, захопили в полон купців, забрали з собою багато майна, у тому числі кораблі й гармати.

9 липня близько 6 тисяч козаків на 100 чайках спустошили околиці столиці Османської імперії, спалили два квартали. Однак потім були розгромлені.

24 липня тисяча запорожців і донців на 30 човнах наблизились до Керчі. Потопивши одне судно і захопивши багато татар, козаки готувалися до штурму. Але російські посланці Іван Кондарев і Тихон Бормасов були оголошені місцевими властями заложниками і ув'язнені у фортеці, і їм загрожували смертю в разі нападу козаків. Тому останні залишили Керч у спокої і пройшли мимо у Чорне море.

1624. Незважаючи на заходи, вжиті Польщею і Туреччиною, аби не допустити нових морських походів запорожців (спалення значної кількості човнів на Дніпрі), досягнути цієї мети не вдалося. Як засвідчив де Сезі 12 березня, «козаки на 80. чайках спустилися через Борисфен і висадилися поблизу Кафи, де

розгромили це кримське місто і побили багато татар».

У його черговому донесенні в Париж 21 липня де Сесі писав, що «в день турецької паски, яка відзначалася вчора, козаки на 100 човнах розгромили велике місто Неокорніє, що зливається з фортом на Чорному морі і перебуває на виду в сералі великого правителя й найближче сюди, ніж. багато будинків, де великий правитель часто проводить час.

Козаки пробули понад 10 годин, не втративши жодної людини. В цей час великий правитель був на коні перед своїм сералем, де виставили кілька гармат, і підганяв з відправкою човнів....».

Через два тижні, за свідчення київського митрополита Іова Борецького, козаки знову направилися до столиці Османської імперії. Їхню флотилію з 102 чайок турецька ескадра, що складалася з 25 великих галер і 300 дрібних суден, намагалися перехопити ще на виході з Дніпра у Чорне море. Однак запорожцям на чолі з майбутнім гетьманом Грицьком Чорним у результаті кількадеennих запеклих боїв вдалося прорватися.

Ще один похід відбувся пізніше. Через несприятливу осінню погоду 150 чайок змушені були близько місяця затриматися в районі Очакова, внаслідок чого запорожці потерпали від нестачі продовольства. Частина з них через це повернулася на Січ, інші ж, дочекавшись аж на початку жовтня гарної погоди, досягли околиць турецької столиці. «Погостювавши» в її передмістях, вони й за цим разом повернулися на Січ із здобичею.

1625. Передбачаючи нові козацькі походи на море, в Туреччині ще ранньої весни почали готуватися до зустрічі із запорожцями. Тоді ж з столиці Порти до Кафи відправили ескадру під командуванням Реджиб-паші. Затинок безпеки вживалися і в самому Константинополі. Так, де Сесі писав 23 березня французькому королю Людовіку XIII.

«Більша частина галер великого правителя буде використана для охорони з тим, щоб козаки перестали бути господарями Чорного моря і більше не з'являлися в передмістях

Константинополя, як це було в минулому році».

Однак турки знову прогавили вихід 10 тисяч запорожців на 300 чайках у море, де вже промишляли під Трапезундом 2 тисячі донців. Коли запорожці підоспіли і почали штурмувати укріплення, то гарнізон вже оговтався від несподіванки, і вони не змогли виправити становище: поспішний виступ донських побратимів малими силами не приніс успіху в штурмі фортеці. В зв'язку з цим виникла суперечка між донцями і запорожцями, і вони надалі діяли окремими загонами. Де Сесі повідомляв у той же час до Парижу, що козаки розгромили навколо Трапезунда 250 міст і містечок.

Донці повернулися додому, а запорожці направилися на захід уздовж турецького побережжя. В дунайському гирлі, за свідченням де Сесі, вони прихопили кілька турецьких суден, які спустилися сюди для підкріплення турецької ескадри. Після того відбулася битва з основними силами османського флоту. На кожную турецьку галеру, яких взяло участь у бою 21 з 43, випало майже по 20 чайок. Особливо рішуче штурмували запорожці галеру капудан-паші. Небезпека була і в тому, як зазначає турецький очевидець, що був повний штиль, а це дуже сприятливо для козацьких чайок. У його хроніці, наведеній М. Грушевським, зокрема, йдеться: «Зачалася страшена битва; мусульмани билися з несказанною відвагою і з останньою розпукою. Корабель капітан-паші був в останній біді і марабель капітан-паші був в останній навалочі. Сіло не став здобичею роз'юдженої ліхтарях, що злодії, пізнавши його по трьох ліхтарях, кинулися на нього з боків і спереду, бо ззаду його оборонили гармати і густа ручна стрільба. Незважаючи на масу трупів своїх, двісті поганців видряпалося на корабель і звело на пощісті гарячу битву. Вся просторонь від переду корабля до мачти була так завалена трупами невірних, що перейти було неможливо. Весляри галери, всі з бранців козацьких, перестали працювати веслами і певне вдарили б з ворогами на мусульман, якби не закуті

засдалегідь у кайдани. І так, коли інші кораблі думали, що адміральський корабель уже тоне, знищений козаками, якраз надлюдська відвага його геройської залоги здобувала найвищу перемогу; скоро тільки увільнено поміст від тих злодіїв, дано постріл з одного і з другого боку. І масу чайок пожерла морська глибина. Галера намісника адміральського була теж в неменшій біді і з такою ж відвагою перемогла своїх ворогів. Але багато інших кораблів вже ставало жертвою роз'ячених недовірців, уже мусульмани, бачучи неминучу погибіль, припадали до землі, благуючи помочи в бога,— аж раптом ту страшну тишу, що лишала кожную галеру її долі, не дозволяючи їй допомагати одна другій. Сильний вітер надлетівши, розвіяв щасливо. Надуваються вітрила, життя і надія вертаються до зневірених вояків, і за кілька хвиль множество перевернутих човнів наповнюють море тисячами неприятельських трупів, а з 350 чайок ледве тридцять добігло до берега. І гірстка тих злодіїв рятує себе, тікаючи».

Однак успіхи турків у цій розповіді значно перебільшені: вони не захопили 172 чайки з 786 козаками і не потопили 100 чайок. Більш достовірними є повідомлення про захоплення 270 запорожців. До того ж, де Сесі 5 жовтня зафіксував таку картину: «Баша повернувся з 50 галерами. Якби не північний вітер, який допоміг Баші, то козаки розгромили б його армію, хоробро атакувавши на 380 човнах. Вони вже були на Реалі (судні турецького адмірала.— В. С.), обрубуючи канати і знімаючи румпель, чим поставили Башу у важке становище. Але погода допомогла йому— хвилі стали заливати човни, і козаки змушені були ретируватися. Під вечір, коли вітер стих, вони відігнали турецьку армію».

І де Сесі робить висновок: менш ніж з 50 тисячами екю на рік, розданих козакам, можна володіти основними силами турків у Чорному морі».

1626. Наприкінці 1625 року після повстання на Україні проти польської шляхти було укладено Куруківський договір, яким Річ Посполита забороняла дніпровській вольниці «во-

ювати турків» на морі. Зокрема, пункти цього документу постановляли: «Козаки не повинні здійснювати морських походів ні по Дніпру, ні по інших ріках, прилеглих до території Речі Посполитої, і не повинні порушувати трактатів, укладених з турецьким султаном... Морські судна вони повинні спалити негайно в присутності ревізорів і, під загрозою суворого покарання, не повинні спускати в море по Дніпру і по інших ріках ні суден, ні липових колод».

Однак гетьману Михайлу Дорошенку, котрий разом з реєстровиками прийшов навесні на Запорозжя, виконати цю вимогу шляхти по суті не вдалося: йому вдалося знищити лише рибальські човни. Польський уряд повідомив столицю Порти про приборкання дніпровської вольниці. Проте ці запевнення були голосливими: навесні, за свідченням російських джерел, «донських казаків и черкас з 2000 человек ходили под Азов и к Азову приступили, и около Азова огороды пожгли и отводные башни разломали».

Другий спільний похід на море організував досвідчений запорозький полковник Олексій Шафран, котрий уже тривалий час жив на Дону, перед цим організувавши втечу з турецької неволі. Під проводом Олексія Шафрана було 400 козаків на 8 човнах... «А пошили они з Дону на море в великий пост за 4 недели до великодни. И взяли в турской земле турского город Трапизон: и, быв в Трапизоне, пришли на Азовское море».

Цей козацький ватажок розповідав представникам російського царя, що пізніше він «у войска отпросился опять для добычи на море. И ходили в дву челнах, а с ним 100 человек донских козаків и запорожских черкас: и, ходя на море, в турской земле громили села и деревни».

М. Костомаров повідомляє і про новий похід того року до Босфору, в якому взяли участь 70 козацьких човнів, він виявився невдалим: втрачено 25 чайок. Російські документи дещо розповідають про це: «По лету з Дону ездил на Черное море донские казаки и запорожские черкасы, которые на Дону

зимували, многие люди. И на Чорному де-
государь, казаков и черкас турецкие люди.
пришед на каторгах, побили».

Восени вийшли під Трапезунд, ходили «дон-
ских казаков тысячи з две да с ними же де
на море пристали в трехсот струге с десять
тысяч запорожских черкас». Під час цього
спільного виступу вони взяли це, а також два
інші міста — «Синоп и Самсонов». Однак не-
забаром були витіснені з них великою турець-
кою армією, що направлялася проти персид-
ського шаха під Багдад. У нерівних поедин-
ках донці втратили 500, а запорожці 800 чо-
ловік.

А ось що знаходимо про козацькі походи
під 1626 роком у англійського дипломата Ріо
в його «Історії Оттоманської Імперії»; ходи-
ли «...вони (запорожці.— В. С.) аж у Чорно-
морському протоку (Босфор.— В. С.), спа-
ляючи й грабуючи всі села, що траплялися
на шляху. Баядери, Єнігой, Стенія були обер-
режжі, а третє — на азіатському. Жах охопив
турків, коли вони побачили цих піратів під
Константинополем. Саме не було галер, щоб
їм протиставитись. Тому нашвидку озброїли
400—500 фаїків, кімберсаїв та інших човнів
Великим залізним ланцюгом перегородили
Босфор, як це робили грецькі імператори під
час нападу на Константинополь. Назустріч ко-
закам із нього вийшло 10.000 оборонців, щоб
стримати наступ. Козаки розташували свої
вітрильники півмісяцем посередині протоки;
невеликий турецький флот намагався їм про-
тиставитися. Так стояли один перед одним до
заходу сонця. Тоді ж відпливли козаки в мо-
ре і повернулися додому з багатим добром і
славою людей, що зневажили й не були по-
карані столицею могутньої Османської імпе-
рії, яка в той час була пострахом всього світу.

Через кілька днів Константинополь огорнув
ще більший страх, бо ті пірати повернулися
ще міцнішими, ніж уперше. Впродовж 3 чи
4 днів вони гойдалися при гирлі Чорного
моря. Відпливли після того, спалили всі ма-
яки і пограбували всі навколишні села».

Досить цікавим для характеристики мор-

ських походів запорожців того часу є і ось та-
кий напис у каплиці св. Розалії в Палермо:
«Русини, які були довгий час невільниками
турків, за порадою і під проводом Марка Сак-
моевського затіяли дуже проворну і дотепну
втечу, коли їхня трирядна галера Олександ-
рівського воєнного флоту відбилася від них.
А коли знов стали вільними і причалили до
Палермо 7 грудня 1626 року, завісили на
схилі скелі турецьке судно як пам'ятник своєї
перемоги і відданості святому Дівчаткові (св.
Розалії). Почавши тут працювати з власної
волі, вони пожертвували частину здобичі на
побудову її святині, яка є покровителькою Сі-
цілії».

1627. Навесні запорожці на 86 чайках ви-
йшли в море. За свідченням російських дже-
рел, спільно з донцями вони «на море ходили
и города турского воевали; и приходили близ-
ко самого Царягорода; и многие города взяли;
и села и деревни пожгли, а людей побили;
и с Азовом воевались».

А ось що знаходимо в повідомленнях Ріо:
«Вони (козаки.— В. С.) напали на турків при
гирлі Дунаю, біля міста, що зветься Бен-
гир (?), вибили від 3000 до 4000 турків, витяг-
ли і спалили все навколо. Згодом вони захо-
пили своїми малими човнами 5 галер турець-
кого флоту.

1628. Підтримавши претендента на ханський
престол у Бахчисараї Шагин-гірея, запорож-
ці захопили й зруйнували татарську фортецю
Іслам-Кермен на Дніпрі. Переправивши звід-
ти 20 гармат до Січі, розпочали підготовку
морського походу проти турецьких укріпле-
них пунктів у Криму. І хоч після першого по-
ходу в Крим під Бахчисараєм загинув геть-
ман Михайло Дорошенко, козаки вирішили
вдруге спробувати щастя. «Тепер,— наголо-
шували вони,— найзручніший час для абсо-
лютного зруйнування Кримського ханства».

Такі настрої серед українського козацтва
були відомі не тільки польському уряду. Мо-
сковські послы, які тоді перебували в Криму,
так доносили своєму цареві: «Да черкасы го-
ворили: теперво мы Крым проведати, преж-
де всего мы не ведали, чаяли, что Крым креп-

кое место и крымские люди бойшы. Ажно де Крым хуже деревни и крымские люди битца не умеют. Теперво де мы Крыму помолчим, а вперед де Крым божий наш будет; в Крыме никаких крепостей нет и прити в Крым водою и сухим путем без вести мочно, а море от Бахчисарая близко. На лето мы придем половина морем, а другая половина конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед возьмем».

А Ріо почує з уст своїх турецьких інформаторів: «Козаки не вгамовувалися і продовжували свої злочини. Силою 80 вітрильників вони кружляли по Чорному морі і своїми безнастанними нападами спаралізували на цілий рік усю торгівлю на цьому морі. Щоб їх таки покарати, побудували (турки.— В. С.) при вході в Чорне море дві фортеці. Польський амбасадор докрав туркам за будову тих фортець, як за відверте зламання мирової угоди. Але турки майже не звернули уваги на невдоволення поляків».

Тоді ж на Тягиню ходило 1800 козаків на чолі з Філоненком з Корсуня.

1629. У травні близько 2 тисяч запорожців і донців напали на кримське місто Карасу-базар та навколишні села. Після цього частина козаків повернулася на Дон, інші ж на 6 суднах (на трьох перебували запорожці) рушили до румелійських берегів і досягли Сизополя. У той час, коли козаки висадилися на берег, на човни, в яких залишалася охорона, несподівано напала турецька ескадра. Половина козаків і всі судна потрапили до рук турків. 150 зв'язаним пощастило заховатися за стінами православного монастиря. «И те де турские яныченя,— говорить в тогочасній російській реляції,— к тому монастырю приступали и был у них бой и приступ настырь 80 стругов черкас, а на стругу де тот монастырь пришли, и те де турские яныченя от тех черкас от того монастыря побежали. И те черкасы с теми турскими людьми билися и взяли де те черкасы у тех турских людей

2 каторги з янычени. А тех де черкас и казаков 150 человек, у которых было те яныченя взяли стругами, отбили, а 13 де каторг турских янычен отошли от них боем и пришли во Царьгород».

Дізнавшись про це, султан вислав проти козацької флотилії свою нову ескадру з 14 галер. Однак турки зустрілися в морі «меж города Варны и Неварны» с янычскими черкасы, а черкас было 160 человек. И те де турские яныченя тех черкас всех поймали и побили, а иных живых привезли в турецкую землю, и тех же черкас турецкой взял всех на себя».

Козацький літописець Самійло Величко свідчить, що тоді ж на Чорному морі діяв ще один великий загін запорожців, який спустошив околиці Стамбула, поруйнував гавані в Кілії, Ізмаїлі, Балчику, Варні і Сизополі. Очевидно, саме про цей похід згадував згодом славнозвісний кошовий отаман Іван Сірко: «Потом року 1629 браття наші, запорожці, воюючи в човнах по Евсикпону, торкнулися мужньо і самих стін константинопольських, превеликий султану і всім мешканцям царградським сотворили страх і сум'яття... і шасливо з багатою здобиччю до Коша свого повернулись».

1630. У березні на Дон прибуло 500 запорожців, котрі закликали своїх побратимів виступити в спільний похід. Разом з тисячею донських козаків, вони на 28 човнах спробували в квітні захопити Керч. Однак втративши під її стінами близько 100 чоловік убитими і пораненими, змушені були відступити.

Улітку інший загін запорожців на 150 човнах (до них приєднались і 40 донців) несподівано з'явився біля стін Трапезунду і завдяки цьому взяв багато полонених.

1631. Улітку запорожці і донці організували похід на Крим. Спочатку 1500 козаків громилули улуси в околицях Керчі, а в серпні вони оволоділи Гозлево, Інкерманом та навколишніми поселеннями. Кримський хан Джанібек-гірей розпорядився своїм агам дати відсіч і 800 татар напали на козаків неподалік від Мангула. Однак ті розбили кримчаків і за-

хопили ще і дві гармати. Потім направилися до Бахчисараю, де погромили околиці, і знову заволоділи Інкерманом.

У цей час підійшло підкріплення з Туреччини, яке перегородило прохід назад на Дон через Керченську протоку. Тоді, як повідомляв у Посольський приказ Московської держави царицинський воевода Л. Волконський. «те донские казаки пошли с моря Непром (Дніпром.— В. С.) в Запороге. И после де государь, тево тех донских казаков пришло из Запорог на Дон 500 человек, а 1000 человек донских же казаков осталось в Запорогах. И те де, государь, донские казаки, из Запорог пришед на Дон, сказывали казакам: присылал де король при них в Запороги к запорожским черкасам, им струги все свои пожечь, в которых де они, государь, ходят из Запорог на Черное мре в стругах под турецко города войною, чтоб де им нынча на весне на Черное море под турецко города не ходить. И струги де, государь, у них пожгли все, а донских де казачих стругов запорожские черкасы жечь не дали. А говорят де, государь, запорожские черкасы в Запорогах, что литовский король с турком помирился на 5 лет, а вызвал де литовский король из Запорог запорожских казаков всех к себе в литовские города на лежбу, а сказана де им королевская служба. Да ему же де, государь, пятидесятнику Ваське, сказывали на Дону в нижних же городках, в большом Войске запорожские черкасы: а пришли де они на Дон из Запорог перед ево Васькиным, приездом: которые де, государь, донские казаки пришли к ним с Черново моря в Запороги, и те де донские казаки, 1000 их человек, все пошли зимовать в их литовские города».

У той же час понад тисячу донців і запорожців з'єдналися в гирлі Волги із загоном яїцьких (уральських) козаків. Вийшовши в Каспійське море, громили персидські купецькі судна.

1632. Улітку відбувся спільний похід запорожців і донців на Синоп. З багатою здобичею козацька флотилія повернулася на Запорожжя.

Шістдесят донців вирушили степом на волах до Черкаська, інші з отаманом Павлином залишилися «зимувать у черкас в Запорогах».

1633. Узимку на Дон запорожський полковник привів «черкас человек с чetyреста и большеи». Разом з тими українськими козаками, котрі зимували на Дону, вони вирішили йти на Крим «с тем же полковником с Павлом Енковым, который пришел на Дон из Запорог с черкасы».

Про походи цього року маємо пізніше свідчення Івана Сірка: «Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моносилах от Сечи по Днепру, потом по Черном мору, через весь Босфор Кимерийский в Местичкое заплинувши озеро, достал Азов-прекрепкого турецкого в Азии града Азова».

Саму фортецю козаки не здобули, але навколишні околиці пошарпали добре.

1634. Тридцять запорожських чайок, очолюваних Іваном Сулимою, ввійшовши в Азовське море, пробували штурмувати Азов спільно з сотнею донців, котрі, не зважаючи на заборону військового кола, таємно приєдналися-таки до українських козаків. Штурм з використанням артилерії продовжувався чотири дні, проте успіху не приніс.

Затим об'єднаний козацький загін, вирушив до гирла Дніпра і Дунаю, де розорив Акерман, Кілію, Ізмаїл.

Історичні джерела повідомляють, що після цього козацька флотилія повернулася на Дон, де й зимував Іван Сулима із своїм товариством.

1635. Про спільний похід на Азов запорожці і донці домовилися заздалегідь. І вже 20 квітня 34 струги донців на чолі з отаманом Олексієм Ломом і 30 чайок Івана Сулими вийшли в Азовське море, де з'єдналися ще з 20 човнами запорожців. Є свідчення, що вони протягом весни і літа п'ять разів здійснювали сміливі вилазки на турецьке узбережжя.

На зворотньому шляху, повертаючись на Дон, козаки не змогли взяти Азов, оскільки турецький султан змінив тутешній гарнізон. Запорожці вирішили піднятися Дінцем, а то-

ді, перетягнувши чайки в Самару, дістатися на Дніпровські острови. Однак, поки вони перебували на морі, польський уряд спорудив біля впадіння Самари в Дніпро фортецю Кодак, що мала зашкодити розвитку морських походів запорожців. Начальник залоги французький офіцер Маріон не тільки стежив, аби не пробивалися втікачі на Запорожжя, поповнюючи ряди козацької вольниці, а й за тим, щоб по Дніпру не гнали липових колод для виготовлення там човнів, і не постачалися харчі і военні припаси.

Враховуючи те, що польський король зайнятий війною зі шведами, довго триматиме на Балтиці своє військо, в складі якого було півтори тисячі реєстровиків «добрих і з морем обізнаних», Сулима вирішив напасти на Кодак, що мав, за визначенням польських урядовців, «как самовольную какую и твердоуздую лошадей самовольников на твердом муштуку держать».

З поставленою метою запорожці справилися успішно. Зненацька напавши в ніч на 3 серпня на залогу замку, козаки швидко оволоділи ним, і вщент зруйнувати його. Організатор цієї сміливої акції Іван Сулима згодом був підступно схоплений реєстровиками і повір'ячому страчений у Варшаві.

1637. Навесні донці ухвалили рішення оволодіти Азовом. На кругу Війська Донського, який відбувся 9 квітня в Монастирському яру, в чотирьох верстах нижче Черкаська, були присутні і запорожці. В березні 4000 їх проходили через Дон у Персію, де думали найнятися в шахську армію, щоб воювати з турками.

«В Истории или повествовании о донских казаках» Олександра Рігельмана розповідається про це так: «Коли поляки найсуворіше вчинили з черкасами своїми, тобто з запорозькими козаками, які варварство й податки численні винести не могли, а озброїтися проти них за розсіянстю і роскасуванням їх, уже не стало сил, змушені були шукати пристанища собі в інших країнах, тому раптом 4000 чоловік з найхоробріших козаків вирішили шастя своє шукати у военных діях і, зібрав-

шись з дружинами і дітьми, намірилися представити себе Персії».

Дізнавшись про мету походу запорожців, донці сказали їм: «Шлях ваш далекий і небезпечний, виграш ненадійний, ми маємо доволі запасу, і в нас ви знайдете все те, що думаєте шукати в країнах чужоземних; ось Азов — візьмемо його, відкриємо вільний шлях у моря Азовське і Чорне, тоді багата здобич буде нашою нагородою; чи хочете ви бути вірні друзям і братам своїм?».

Після цього запорожці поклялися бути заодно з донцями проти невірних, що сиділи в Азові.

Ріо пише про це так: «...зібравшись (козак.— В. С.) групою в 6000 осіб пішли на службу до перського шаха. Прибувши на береги Танаїсу (Дону. — В. С.), вони зустрілися з групою московських козаків, які проживали на островах тієї ріки. Від них довідалися, що коли об'єднати сили — зможуть легко здобути Асак (Азов.— В. С.). Після короткого роздумування про важливість місця, вирішили вони там і зупинитися».

Завдання стояло, звичайно, не з легких, оскільки місто складалося з трьох «каменних городів»: власне Азов, Тапрагалов і Ташкалов. Один з них був «град старинный», стіни якого звели ще генуезці. Фортечні стіни нарахували 11 башт, «города» були розділені між собою стінами. На цей раз облога, яка тривала два місяці, завершилася взяттям Азова. Значну роль при цьому відіграли запорожці, зокрема, успішному завершенню операції, повідомляють історичні джерела, сприяв підкоп у фортеці. Запорожці-підривники на чолі з Іваном Арадовим завдяки цьому зробили пролом у фортечній стіні шириною близько 20 метрів.

1638. На початку травня з Дону, куди прибуло 10000 запорожців, вийшло в море 75 човнів по 70—80 козаків у кожному «под Кафу и в иные места для воинского промысла». Діставши «языків» у Керченській протоці, козаки наприкінці травня повернулися в Азов.

Пізніше з Азова на 30 стругах відправило-

ся понад 1600 козаків під Тамань. Коли вони ввійшли в гирло Кубані, то виявилися оточеними морськими і сухопутними силами турків і татар, що прибули з Очакова і Криму. Втративши в бою 500 чоловік і 5 човнів, козаки піднялися вгору по Кубані. Турки і татари продовжували переслідування ще протягом 7 днів, під час якого загинуло чимало донців і запорожців, а також було знищено майже всі човни.

1640. Біля Керченської протоки козацька флотилія з 23 човнів, на чолі якої стояв Гунка Черкашенін, виступили ранньої весни в бій з 40 турецькими галерами. Дві з них були потоплені. В Азов привели п'ять татарських язиків.

У травні 1500 козаків на 37 човнах зішлися з турецькими кораблями, «билися с ними три недели и пять катарг у них взяли и в море утопили с пушками». Усього, повідомляється у російських документах, «катарг было 80 беломорских больших да мелкого суду сто боевых». Водночас турки розбили 30 стругів.

26 серпня «25 стругов для подлинного ведомства под крымские юрты ходили.»

1641. У перших днях січня 300 донських козаків пішли в розвідку. Вони «сошлись на крымской степи с запорожскими казаками, и ходили к Перекопу, а у Перекопа, государь стояла застава от Крыму, двенадцать мурз со всякими воинскими немалыми людьми». Діставши язиків, донці повернулися в Азов. а «Азамат-мурза остался больно ранен с нашими ранеными казаками и с татары у Запорожских казаков».

«За две недели до Великодня» донці і запорожці вислали на море розвідку — 600 козаків на чолі з Тимофієм Яковлевим, а потім на п'яти човнах — 300 козаків на чолі з Михайлом Тараном. Цей загін ходив аж до турецького міста Різи, де взяв язиків. Однак, повернутися в Азов не було можливості, оскільки гирло Дону було перегороджено каторгами. Тоді вирішили добиратися на Запорожжя. Проти Очакова відбувся бій з п'ятьма каторгами і дванадцятьма малими напів-

каторгами, після чого козаки, ввійшовши в Дніпро, відступили вгору по течії.

Однак шляхетський полковник Душинський, котрий стояв у цей час у пониззях Дніпра, прийнявши від козаків подарунки, водночас накликав турків і сам ударив з другого боку. Внаслідок цього козацька флотилія була розбита, а сам ватаг — «Черашенин Миска Таран» потрапив до турецького полону.

Того ж року козацький гарнізон Азова, на допомогу якому підоспіло 4000 запорожців і донців, витримав 14-тижневу облогу турків. Їхні сили, що нараховували згідно з грамотою російського царя 240 тисяч «разных людей... а каторг было больших беломорских 100, да кораблей больших 80, да мелкого морского 90 судов, да с порохом и с ядры двадцать кораблей больших, да стенопробитных сто пушек», виявилися замалими, і турки, переконавшись у неможливості взяти фортецю в умовах недалекої зими, 27 вересня зняли облогу після 24 штурмів і пішли з-під Азова.

Англієць Ріо уточнює, що «напасників прийнято з ненавистю і люттям, обкидувано штучним вогнем, обливано киплячою водою і всім, що мали під руками обложені, які й змусили турків відступити».

В описаних боях під стінами Азову турецька армія втратила «3000 сіпахів, 7000 яничар, 800 інших вояків та багато молдаванів, волохів і татар. Рештки були голодні і майже голі. Багато людей хворіли. Сіпахи залишилися без своїх коней...»

Наступного року, оскільки Земський собор рекомендував цареві не підтримувати обложених в Азові козаків і порадив їм очистити фортецю, щоб не викликати загострення відносин з Туреччиною, ті змушені були підкоритися.

1642. Вислана ранньою весною козацька розвідка на море принесла звістку про те, що турецький султан звелів «город, ставить проти Азова, на мертвом Донце» — везуть ліс «на городовое дело». Заготовлену уже турками деревину на берегах неподалік моря козаки спалили.

1643. На Чорному морі «в Духонском лимані»

не», як повідомляється в російських відписках, зустрілися козаки з 90 турецьких каторг. Билися з ними «два місяця день и ночь без престанно до тех мест, покамест у них, козаков, зелье и свинец был. А как де зелья и свинцу у них не стало, и их турские люди с каторг побили, а оных в полон взяли...»

1644. Запорозькі козаки, повертаючись у жовтні з моря на 30 чайках, об'єдналися з донцями й зайнялися штурмом Азова, «я Озовских де многих людей на том приступе побили и шкodu многую учинили». Потім розповідав російським воеводам отаман Війська Донського Іван Каторжний, певна частина козаків збиралася йти на Яік (Урал), де вже «поставлен городок».

1645. 20 квітня на Чорне море з Дону пішло 34 струги донців на чолі з полковником Сулимою. Усього — дві тисячі чоловік. А на морі до цього загону «пригребло тридцать стругов черкас». Крім того, з Дніпра ще відправилось двадцять чайок. «И быть им под Керчью; а с моря идучи, промышлять под Азовом: и лестницы на море делают, а срок положен — Петров день».

Як довідуємося з російських документів, спеціально між донцями і запорожцями «договор положен однолично нынешним летом над Азовом промышлять, и чтоб поиск учинить, а срок положен на шесть недель».

1646. Стольник і воевода князь Семен Пожарський повідомляв 16 серпня до Москви: «ездили, государь, для своей добычи водою запорожские черкасы, человек с тридцать, и взяли на взморье Азовских рыбных ловцов, шти человек; да они же взяли на перевозе крымского татарина от крымского царя крымскому царевичу в столице, и привезли в Черкасской городок». За цього татарина, очевидно, як за цінного язика, донці запорожцям заплатили «деньги из войсковой казны».

У травні в Посольський приказ Московської держави повідомлено, що «йшли из Запорогов черкасы на Дон, человек с 400, а у них татаровя отогнали на стану лошадей; и они ж де и пеши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятца».

Українці відгукнулися таким чином на заклик царя «в службу на Дон». При цьому дозволялося в «польских городах» «кликати бичем не по один день, чтоб вольные люди прибиралися: от отцов дети, от братьев братья, от дядей племянники... у которых пищали есть свои, тем давати по пять рублей з полтиною человеку, а у которых людей пищалей своих не будет, и тем давати по четыре рубля да пищали; да им же всем давать в дорогу по фунту зелья да по два фунта свинцу человеку». Зокрема, з Москви для набору з «украинных мест» на Дон послали тисячу пищалей».

Задokumentовано, що влітку на Дон пішло «из Белгорода семьдесят черкас со Стенькою Емельяновым».

Коли всі зібралися, то «кликали в кучу охочих людей... И ходило де охочих старово Войска и новых 1500 человек в легких судах, в судне человек по 10 и по 15, а в иных и по 8 человек. А было де легких всех с полтораста судов».

24 серпня в 37 човнах донці і запорожці ходили до Верхніх Берд, звідки направилися до Криму, зокрема до Казанрогу. Не встигнувши вночі підійти до міста, відійшли в море й стали на якорях, очікуючи вечора. Однак піднявся шторм, і козацькі судна понесло уздовж Гнилого моря (Сиваша.— В. С.) до Бірючої коси. П'ять човнів розбило. Через десять днів лише море вгамувалося. Однак кримчаків вже засікли козацьку флотилію, тому вона змушена була повернутися на Дон.

У листопаді однак козацькі човни виходили в море «для языков и подлинных турецких и крымских вестей».

2400 українських козаків, завербованих французьким послом у Польщі графом де Брежі, були відправлені з Гданська до Дюнкерка морем. Вони взяли активну участь у штурмі цієї твердині, зігравши значну роль в її взятті. Принц Конде згодом напише: «Я їх добре знав, цих дивовижних козаків у Фландрії».

За свідченням М. В. Молчановського, котрий переглянув на початку нинішнього сто-

ліття документи державного архіву у Стокгольмі, шведському канцлерові було відомо, що донські козаки мали поставити того року для морського походу проти турків 200, а запорожці — 80 чайок, які вже були виготовлені.

Водночас вже з весни в європейських часописах повідомлялося про походи запорожців на турецькі міста. Разом з донцями вони «взяли три именитые места Трабузунду да Адрианопел, да еще одно место, которому имени неведомо». Інша звістка подає, що султан 50 каторг «против тех именованных казаков послал».

1647. Отаман Війська Донського Кирей Степанов розповідав у Посольському приказі, що «за две недели до Великодняя ходили атаманы и казаки на море под Крымские улусы, под Темрюк и под Арбаток в 50 стругах с 1500 человек». Взяли під час цього походу 30 язиків.

А за тиждень до Миколиного дня послали під кримські улуси 70 кінних козаків, котрі привели з собою 60 язиків.

Станом на травень на Дону було готовими для виходу в море 60 човнів.

У походах того року взяли участь, очевидно, й ті «вольные люди», які були «прибранные» Жданом Кондиревим в «прибавку казачьему войску». Зокрема з Оскола прибули: «Олешка Иванов Мошкин, Мишка Яковлев Черкашенин, Левка Михайлов сын Черкашенин, Ивашко Прокофьев сын Черкашенин, Лукашка Абрамов сын Черкашенин, Васько Селуянов сын Крывоносков, Ивашко Васильев сын Капустки. Макарко Родионов сын Крывоносков...». З Путивля дісталися: «Ондрюшка Черниговец, Куприн Черкасов». Крім того, були й «черкасы без записей: десятник Лазарь Жилиев, Савинко Затолокин, Молофей Затолокин, Антонко Лобынцов, Иван Зеленский...». Жалування дано 80 черкасам по 3 карбованці, а 20 — по 4.

З тридцяти п'яти човнів, у яких запорожці й донці того літа вийшли в Чорне море, чотирі не повернулися, і про них на Дону «и слуху нет».

1648. Шістсот запорожців підійшли до бе-

регів Криму. На Тонких Водах зустріли татар, що поверталися з великим ясиром з України. Відбивши християнський полон, козаки вбили при цьому понад 50 татар, а 5 узяли з собою.

1649. З початком визвольної війни українського народу проти польської шляхти морські походи запорожців по суті припиняються, що відповідало умовам Богдана Хмельницького з кримськими татарами, які прийшли йому на допомогу. В цей час якраз і був вироблений і підписаний договір з Туреччиною про плавання на Чорному морі.

Текст його гласив:

Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути.

1. Цісар й. м. турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю; товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти: за своєю волею запинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть, вивозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на 50 або принаймні на 30), чого всі уряди мають додержуватися: як пройде, дай боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками, як самі турки.

3. Цісар й. м. дозволяє козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади в містах і портах цісаря й. м. турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вільністю, без будь-яких податків, до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добива-

тися справедливості скривдженим козацьким купцям. Бійсько Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед ним старший господар галери або корабля має присягати, що не замишляє зради проти держави цісаря й. м. Резидент цісаря й. м. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібно буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром: звідти і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинно виконати по відношенню до нього справедливу кару при резиденті й. м.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі цісаря й. м. ніхто ніде не буде затримувати ані затруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб річі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

9. Якщо козацька галера, боронь боже, порушила б у цьому право цісаря й. м., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є в товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали, і мир не був нічим порушений.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайно справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав, або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень в державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди, ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам.

Того року в першій морській експедиції навколо чукотського півострова разом з Семеном Дежневим були українські козаки С. Журливий, Г. Кисіль та інші.

1654. З початком воєнних дій Запорозьке низове військо було включене Богданом Хмельницьким у стратегічні плани російсько-українського командування. Запорожці мали постійно створювати загрозу тилам союзника Речі Посполитої — кримського хана з тим, щоб затримати в Криму орду. За таких умов, за словами українського гетьмана, «тогда б татарове своих городов оберегали, а не кляхам на помощь шли».

Допомагати запорожцям мали і донські козаки. 10 липня Богдан Хмельницький писав Олексію Михайловичу: «Послали есмя указа на Запорожье, чтоб... промысел над Крымом чинити. И тебя в. г. просим: повели войску ц. в. Донскому и иным астраханским и казанским войскам, чтоб совокуплясь с войсками вашего царского величества запорожским, таков же промысел над Крымом чинили».

Через своїх послів Герасима Іванова і Ва-

силя Нікітіна донці передали Богдану Хмельницькому, що вони царський указ виконають охоче, бо із запорозькими козаками їх зв'язують давні узи бойового братства («с Войском Запорожским, с друзьями своими, аки что единокродными братьями»). Схвалюючи рішення Переяславської Ради, донці писали, що вони «от сердец своих думами обрадовались от стара и до мала... за что мы вас любя похваляем гораздо», обіцяли на перший сигнал бути готовими «иттить на Крым... морем стругами, а конные — степью».

На початку літа було організовано великий спільний похід проти Кримського ханства. Три тисячі донців і запорожців на чолі з похідними отаманами Павлом Чесночихиним та Семеном Ворчуном вийшли на 43 човнах у Чорне море. Висадившись неподалік Судака, козаки взяли штурмом це місто. Спустошивши його і навколишні села, направилися до Кафи. Її гарнізон не витримав натиску козацьких сил. Зайнявши укріплення, вони зруйнували їх.

Крім того, козаки тоді ж напали на турецький морський транспорт, що наближався до Кафи з Константинополя. Два кораблі, завантажені пшеницею та різними товарами, було захоплено.

1655. З метою зірвати намічений на літо похід кримських татар на Україну, російський уряд на пропозицію Богдана Хмельницького організував козацький похід на море. 15 липня 2030 донців і 700 запорожців на 34 човнах штурмом оволоділи важливим стратегічним пунктом противника Таманню і понад два місяця тримали в страсі весь Крим.

1656. У чорноморському поході брало участь дві тисячі і донців і запорожців. Біля Гьозлева вони відбили 200 українців і росіян і захопили в полон 600 турків та татар.

Під Азовом улітку було 3000 донців і запорожців. Під час штурму фортеці загинуло 1500 козаків, до турецького полону потрапив донський отаман Павло Федоров.

1657. У серпні на Січ прибуло 300 донців на чолі з отаманом Михайлом Лук'яновим. Вони спільно із запорожцями пішли «под Крым-

ские улусы» за язиками. Але захопити тих не вдалося. Після того отаман Михайло Лук'янов, залишивши лише 20 чоловік, повернувся з іншими на Дон. А запорожці разом зі своїми побратимами, що залишилися, ще тричі вирушали з Січі. Як розповідав корсунський полковий осавул Юрій Минецький у Посольському приказі, «были под Очаковым и под Перекопью, и над татарами понск учили и под Перекопью посады пожгли и поворотились назад здоровы».

Через деякий час організовується новий спільний похід з Січі. Під час нього запорожці і донці захопили п'ять турецьких кораблів.

Восени загін донських козаків на чолі з уже згадуваним отаманом Михайлом Лук'яновим знову вибрався під кримські улуси за язиками. Зустрівшись з трьома запорожцями, які втекли з татарського полону, і дізнавшись від них про вихід з Криму орди, вони «повід них про вихід з Криму орди, вони «поехали в Запороги к черкасам проведать, пойду ли они, черкасы, с ними, донскими казакими, под Крым. И как они де в Запороги приехали, и запорожские черкасы для их приезде тотчас поднялись под Крымские улусы и пошли с ними запорожских черкас конных с полторы тысячи да в судах с четырьмя тысячами. И шли подле Днепра два дни до Ислам-городка».

Однак план несподіваного нападу на орду, що стояла на Молочних водах, був розладнений зрадою одного запорожця, котрий переніс до ворога. Враховуючи це, а також те, що на допомогу татарам міг прийти гарнізон турецької фортеці, що мав артилерію, козацьке військо повернулося на Січ, не прийнявши бою.

1659. 4 червня наказний гетьман Іван Безпалый написав листа «панам, товариству и братье нашей милой кошевому гетьману, соборному, судьям, ясаулам, полковником, сот-обозному, е. ц. в. на Запорогах, в сечах, по лугах и на полях обретающимся», в якому просив запорожців, аби вони «татар, бусурман, как могучи, по переправам громили, а к нам скорее из Запорожья с нашими посланцы выхо-

дили за Днепр... Вторицею вас и по десятикратие просим, к нам выходите из Запорожья».

Одержавши цього листа, кошовий Іван Сірко одразу ж організував похід на татарські володіння. Передусім він напав на Акерман, потім на Ногайські улуси, що кочували поблизу «Самарника». Запорожці визволили всіх полонених і невольників, яких татари тримали в себе, і відпустили їх по домівках. А після цього Сірко направився до Києва для надання допомоги російському гарнізону.

1660. Кошовий отаман Іван Сірко з п'ятьма тисячами запорожців напав на Очаків, щоб забезпечити похід у море через гирло Дніпра, яке турки закидали камінням. Козаки спустошили околиці Очакова, захопили Аслан-городок, однак до моря не змогли пробитися.

1663. Одержавши допомогу від російського царя грішми, порохом, свинцем, ядрами, парусним полотном, якорями й готовими стругами, запорожці вийшли в Чорне море, де три дні і дві ночі билися з турецькою ескадрою. Бій виявився нещасливим для козаків, і вони змушені були відступити, знищивши свої човни.

Після цього царськи уряд відправив на Запорожжя спеціальний полк під командуванням Григорія Косагова для підтримки українських козаків. Уже в вересні відбувся спільний похід проти татар за Дністер, у результаті якого було завдано великої шкоди володінням белгородських мурз.

Крім того, з метою затримати хана з військом, який збирався на Україну, запорозькі козаки й російський гарнізон вирушили під Перекоп, де розгромили, п'ятитисячне татарсько-турецьке військо.

У грудні відбувся ще один похід Григорія Косагова й Івана Сірка під Перекоп. У результаті великих бойових дій було розбито одну орду перекопського володаря Карач-бея і відбито понад 100 українських і російських невольників.

1665. Запорожці потопили кілька турецьких

галер, висланих з Тавані під Січ, взяли в полон 60 турків.

1667. Скориставшись тим, що кримська орда вирушила на допомогу правобережному гетьману Петру Дорошенку, котрий у цей час якраз воював з Польщею, запорожці підійшли до Перекопу. Після взяття місцевої фортеці козаки подалися далі вглиб Криму. Розгромивши улус одного з найбільших кримських феодалів Ширин-Бея, вони взяли місто Арбаток і напали на Кафу. Татари були охоплені таким сильним страхом, засвідчують сучасники, що хан кинув Крим напризволяще: він утік з Бахчисарая до моря, де сів на судно й переправився на азійський берег Туреччини.

1668. Іван Сірко організував чотири спільних походи городових, запорозьких і донських козаків, а також калмиків проти татар. Особливо успішним був третій, у результаті якого козаки знищили 3 тисячі татар, а 500 узяли в полон.

1670. Улітку запорожці під проводом Івана Сірка повторили спробу «Днепр очистити для проезда на морской путь», обложивши Очаків. Укріпившись поблизу міста, вони кілька разів успішно нападали на нього, захопили полонених, відігнали багато худоби, а потім, підпаливши дерев'яні будівлі, відійшли.

1672. У зв'язку з підготовкою великомасштабного спільного морського походу на Крим запорожці просили царя повернути з тобольського заслання Івана Сірка, який повинен був очолити наступ на орду з трьох боків.

1690. Під час нападу на турецькі укріплення в пониззях Дніпра запорожці захопили казну кримського хана, ясир і два морських судна.

1681. Навесні гетьман Іван Мазепа дав наказ кошовому отаманові Івану Гусаку «чинити промисел проти врагов святого креста». Для чого їм було передано наявні в Новобогородицькій фортеці човни; для лагодження човнів Мазепа відправив на Запорожжя чотири вози гнutoго заліза і десять діжок смоли.

1692. Запорожці знову атакували Очаків, однак і цього разу їм не вдалося взяти місто.

1694. З'єднавшись біля Тонких Вод з донцями, українські козаки переправились через Гниле море (Сиваш) до Чонгар-городка, оволодівши яким, захопили сім гармат і прапор. Донці з трьома гарматами і прапором повернулися до Черкаська, а запорожці залишилися для дальших пошуків на морі.

1695. Готуючись до першого Азовського походу, Петро І, щоб скувати сили Туреччини в пониззях Дніпра, одночасно з висуненням сюди 120-тисячної армії під командуванням боярина Б. П. Шереметева, запропонував Війську Запорозькому, за словами С. Величка, «отворить ворота Днепром в Очаковский лиман и в то же Эвксинское море».

Очолювані Михайлом Самойленком запорожці почали спускатися від Січі чайками по Дніпру. 31 липня вони разом з російськими військами взяли Кизи-Кирмен, потім Тавань. Після цього гарнізони двох інших ординських фортець на Дніпрі — Аслам-Кирмен і Шагин-Кирмен втекли, не чекаючи облоги.

Очаків же і на цей раз запорожцями не вдалося взяти, і вони, захопивши багато худоби навколо фортеці, повернулися з настанням холодів на Січ.

1696. Перед штурмом Азова запорожці взяли на себе зобов'язання блокувати турецький флот у Чорному морі, не допускаючи його на Дон. Для цього виготовлені в Брянську 42 великих судна, завантаживши продовольством для гарнізонів Тавані й Кизи-кирмена, відправили в пониззя Дніпра. Крім того, «для воинского промыслу под Кримом і для обороны завойованих у турків городків» туди ж попливли на запорозьких чайках 2500 російських солдатів.

За розпорядженням Мазепи кошовий Яків Мороз вийшов на море на 20 чайках, зіштовпившись та з 5 турецькими галерами, запорожці спробували напасти на них, однак після гарматного вогню з галер змушені були відступити.

Після того козацька флотилія попрямувала до Акерману, де захопила два невеликі ту-

рецькі судна. Дізнавшись від полонених про те, що гарнізон Очакова посилений на випадок нападу, а на рейді стоять кілька турецьких галер, старший зрозумів, що повернутися на Січ Дніпром немає можливості. Тому Мороз, залишивши на морі кілька чайок на чолі з козаком Яковом Чалим, з іншими направився до урочища Стрілиці, нижче Очакова. Залишивши тут свої човни, козаки пішки подалися на Січ.

Загону Чалого дещо згодом пощастило заволодіти 17 турецькими суднами, що везли в Очаків хліб та інші припаси.

А в цей час донці разом із запорожцями зав'язали бої з турецькою ескадрою біля гирла Дону. Сміливо атакувавши галери, козаки захопили 300 бомб великого калібру, 86 бочок пороху, 5 тисяч гранат, велику кількість свинцю, вогнепальної і холодної зброї. 17 липня донські й запорозькі козаки ввірвалися в передмістя фортеці й засіли на валу, звідки турки не могли їх вибити. Через два дні турки капітулювали.

Під Азовом були козацькі полки: Чернігівський — Якова Лизогуба, Гадяцький — Михайла Бороховича, Прилуцький — Дмитра Горленка, Лубенський — Леонтія Свічки і Компанійський — Кожуховського — всього 15 тисяч чоловік (з «Літопису Самовидця»).

1736. Фельдмаршал фон Мініх повідомив у своєму екстракті, що 11 серпня він зустрів на Дніпрі козаків, котрі повернулися з трофеями з Кінбурна — «завоеванная артилерия... на 10 запорожских дубах и одном неприятельском судне».

1737. Кілька тисяч запорожців під загальним командуванням фельдмаршала графа Леслі ходили в Крим. Вони подали регулярній царській армії відчутну допомогу при взятті Перекопу, Козлова, а також ханської столиці Бахчисарая.

Крім того, в Січі були приготовлені човни, на яких запорозьку піхоту відправили водою для сприяння російській армії з боку Дніпро-Бузького лиману на Чорному морі і навіть на Дунаї, маскуючи її дії. Обов'язок запорожців, очолюваних кошовим Іваном Малашевичем,

чем, полягав також у переслідуванні турецького гребного флоту.

Як свідчать документи, запорожці особливо відзначилися при штурмі Очакова — це підкреслюється в усіх тогочасних реляціях російського командування. Зважаючи на ці особливі заслуги, «фельдмаршал храбрые их поступки при Дворе так выхвалявал, что им прислание было от Е. В. вместе с милостивою грамотою, один большой и четыре малых штандарта, с государственным гербом, бунчук, обшитый золотом парчею, серебряная позолоченная булава для кошевого и другие позолоченные, серебряные и камнями осыпанные знаки, также знатная сумма денег в подарок».

1738. В кампанії цього року планувалося використати кілька тисяч запорожців. Для цього, зокрема, готували спустити з верхів'їв Десни двадцять козацьких човнів з мічманами Замичьким і Смагіним.

Водночас 12 січня з похідної канцелярії генерал-фельдмаршала Мініха було повідомлено: віце-адмірал Сенявін разом з інженер-майором Ретшем обрали місце для Запорозької судноверфі «на острове, именуемом Вышних Хортиц, лежащем ниже порогов в 10 верстах».

Під проводом кошового Івана Білецького запорожці, відігнавши із своїх володінь татар, потім перейшли разом з армією Мініха Буг і до пізньої осені вели бойові дії в межах річки аж до Дністра.

Після того, як у Січі почало визрівати невдоволення затяжною війною, погіршенням забезпечення, наказний кошовий Пилип Похвалитий і суддя Яків Тукало «со всеми атаманами войска нашего Запорожского Низоваго» з товариством відкликали корпус І. Білецького з театру бойових дій.

Водночас Адміралтейств-колегія повідомила імператрицю Анну Іоанівну, що на наступний рік передбачено побудувати ще сорок козацьких човнів.

1739. Один загін дніпровської вольниці під командуванням нового кошового Якова Тукала

взяв участь у Хотинському поході російської армії, який виявився успішним.

Інший загін запорожців ходив у Крим. Особливо відзначилися козаки, на чолі яких стояв полковник Онисим Білий. За свідченням сучасників, полк Білого провів російські війська через Сиваш під час відливу і допоміг захопити Арабатську фортецю.

Водночас запорожці, як і в попередні роки, пробиралися на дубах до Дунаю, в тил противнику, переслідували турецькі галери, доставляли припаси для армії, тобто продовжували виконувати ту службу, «якая и з виков бывало».

11 вересня контр-адмірал Барш доносив з Хортиці, що посланий з гирла Дніпра «запорожский полковник Естифеев на нескольких дубах при речке Березани взял в плен неприятельское судно — один кончебас с палубою и на нем 4 баса и 12 человек янычар».

1748. У реєстрі кривд, надісланному кримським ханом в листопаді київському генерал-губернаторові М. І. Леонтьєву, зазначалося: запорожці, приїхавши весною в човнах, відігнали за Перекопом 32 коней і 13 волів.

1772. Загін запорожців під командуванням полковника Мандри здійснив сміливу експедицію по Чорному морю і Дунаю.

У жовтні наступного року П. Румянцев підтримав клопотання кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського про відзначення старшин і козаків Війська Запорозького. Зберігся відтиск іменної медалі «Войска Запорожского полковнику Мандру за отлично храбрые противу неприятеля поступки».

При цьому особливо враховувалися заслуги запорожців у морських битвах під час російсько-турецької війни 1768—1774 років.

Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 році Росія продовжувала використовувати запорозьких мореплавців. Саме вони взяли найактивнішу участь у взятті турецьких твердинь у Північному Причорномор'ї — Очакова, Кінбурна, Хаджибея, на острові Березані тощо. А в 1783 році той російський флот, який ввійшов до Ахтіарської бухти біля Херсонесу (нинішній Севастополь), складався з Дніпров-

ської та Азовської флотилії, під керівництвом наших співвітчизників, у тому числі. 19 липня 1788 року Потьомкін повідомляв, що при зобутті чорноморського узбережжя флот Росії складався «з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців... Цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20 000, на чолі з їх отаманом Сидором Білим».

1789 року флотилія в Севастополі нараховувала 4 великих і велику кількість малих суден, які обслуговувалися колишніми запорожцями.

* * *

Крім архівних та опублікованих джерел, авторам використано праці вітчизняних та сучасних зарубіжних дослідників.

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович

МОРСЬКІ ПОХОДИ ЗАПОРОЖЦІВ

**Київ, видавець мале підприємство
“Фотовідеосервіс”**

Редактор *Любов Ушакова*
Коректор *Віра Берковець*
Художнє оформлення *Валентини Ляшенко*

МП «Фотовідеосервіс»

Підписано до друку 12.08.92 р. Формат 84×108¹/₃₂. Тираж
10 тис. Зам. 2282. Ціна вільна.
Друкарня видавництва «Київська правда».